

Pygy telegej,

tarlarb polgaş tarlatkan arattar, kattzbnar!

ТАР 16 СЫЛ

EVOLUSTUQ azat

Revolustuoı ARAT

TARN TK-NYN
AJ-SANBND A TAO
YNER SETKYULY

1937 c.
IJUN AJ

№ 4

TAR-nyñ 16 sy ojuñga ARI TK tezisteri

Kolonij kul coraan Tьva oran Oktavr revoluzunıñ aссь-хавьжаазь-pile 1921 сыда Tьвань арattарь imperiализмге polgaş feodalga udurlangan podunıñ nasional xostalgalyq revoluzun undyryp, tuskaj togunnaar potergezin toktaadyр, nasionaldyñ revolustuoı cазакть turguskanьндan peer 16 сы polgan.

TAR-NYN TAŞTYKKЪ PAJDALЪ
Uluq Oktavr revoluzunıñ tiileeninden peer, pygy telegejnin kьrь iji udurlanьşkak turguzuoı poop cарьlgan polgaş po yjede ol iji udurlanьşkak pölykterniñ arazьnda cöрыşkek temiseli kancaar-taa aaj-cok cidiqlenip turar yje polur.

Amğь yjede pygy telegejnin pajdalyñ kol onza cybezi polza, Germanьny, Italinia, paza Japonnıñ faşistyq cазaktarьnyñ cerlerinden et-ekonom, politik talazь-pile pygy telegejnin ханныq caa tajьnyñ kancaar-taa aaj-cok kalcaaly-pile peletkep turar. Ol polza, telegejnin tajьnyñ currtalgazьngа cidiq kьzanьşkьnyñ polur tur. Ol imperialistiq caa tajьnyñ kol kьzanьşkьnyñ telegejnin aзысьn tymen arat conunıñ adazь SSRE-ce uqlandyrgan turup turar.

Japon polza, 1931 сыдан egeleeş Mancuurnı, paza Songu Kьdattьny camdyk kezeen teerveдеp ezelep albьşaan, ol teervecci politiin yrgylcyledip turar. Ol ьşkaş Itali polza, Avissinni kul kьлдыр teerveдеp алган. German polza, tajьnyñ currtalgаныñ kereelerin

polgaş öske kyryneler-pile arazьnda caa-tajьnyñ kьlvas tugajьnda cargan kerее cugaalarьny yrep, ezelekci politiin kancaar-taa aaj-cok ilezi-pile corudup turar. Itali, German arazьnda cepsek, řeriiniñ kyzyn kattyştyrьp, demokраттыq Ispan respubliktyñ хостuoı ergezinge xaldap turar.

German, Itali, paza Japonnıñ faşistarь imperialistiq ханныq caa-tajьnyñ kalcaaly-pile peletkep turar tajьnyñ rak corudulgazьny undezini-pile sularayp turar cybe polza, pir talazьnda faşizmга polgaş caa-tajьngа udur tajьnyñ politikti kamgalaar corukka telegejnin pygy kyzyn evileдеp turar, iji talazьnda faşizmга polgaş imperialistiq caa-tajьngа udur telegejnin tajьnyñ амьдыральn kamgalaar tajьnyñ politiktin niitti kyzyn möge kьлдыр evileдеp turar telegejnin aзысьn tymeninıñ adazь sosializmnyñ koncuq kyştyoı möge curttu SSRE turup turar. Sosializmnyñ tiileeni-pile SSRE polza, telegejnin politiiñge хamaarзыlgalyq politik, ekonom polgaş kultur talazь-pile koncuq kyştyoı kyryne polgan.

Faşizmга polgaş imperialistiq caa-tajьngа udur cangьş fröndu tugajьnda Kominternanyñ VII tugaar kongrezinin undyrgan koncuq şьn taktikkioı lozunı polza, telegejnin am polur proletar revoluzunıñ iji tugaar tuluuşkunıngа aзысьn arat tymenniñ peletkelinге cangьş fröndu poop kattyzar teen. Ol lozun telegejnin arat tymenin-

14053

Туундскаг
республиканың
БИБЛИОТЕКА

Национальн-
красеведческ

ge kol cemzek polvu-şaan, Franzynñ demokratyq cazaanñ ergezinge xaldaar faşistyq tura xalyşkynğa erestioq xabyr peer arganñ Franzynñ azylyñ arat massazynga pergen.

Ispanñ arat conu podunun komunistyq namynñ paaştalgazy-pile 10 ajnñ işinde iştikki, taştıkky faşistardan demokratyq pot-ergezin kamgalap turar. „Öske kyrynelernin xereenge kirişpes“ tep cybe-pile caqdyñyr alğan Angli, Amerik suq teen ықаş kyrynelernin cazaktarь faşistarga tuzalap turza-taa paza arat tymennin canğs evinge 2 tugaar internatsionaldñ paaştynsylarь xora cediriksep turza-taa Ispanñ uluzu pygy telegejnin kizi төrelgetteninin tiilegezinin pir kezeen kyyssedip turar. Oon-pile cergelestir Kıdattñ arat tymeni podunun Komunistyq namynğa paaştatkaş canğs frondunun şimceeşkinin corudup turar. Pygy kapitalistyq curtarda komunistyq namnar Kominternynñ toort paaştalgazy-pile telegej revoluzunun xereen tiilelgeli-pile polgaş tepşilgeli-pile uduurtup paaştap turar.

Kapitalistyq xөqzyldenin ten ebes coruundan tьvьlgan adaan temisselge polgaş et-cazaanñ krizizinge sirinejindir oja cidirtti pergen kapitalistyq curtтар yptelgenin caa-tajьnynñ ajьynñ kalcaalь-pile peletker, azylyñ arat tymenge aş cuttun ajьynñ көrgyzyr turganьndan kapitalistyq curtarda aзыл cok coruk yrgylcylep turar. 1936—37 cьldarda pygy kapitalistyq curtarda aзыл cокtarnñ sanь 20 milion kizi cedip, aзылдың şağь kedergej uzap, aзылдың төлевiri tendiizi-pile piccelep, tarlaar coruk kalcaalь-pile aarttap, alban ynduryq xemcel cok ulgadьr, aaş-cemnin өrttee kedergej ulgadьr turar—po pygy cyuldernin cьldagaanь-pile pygy kapitalistyq curtarda aзыlyñ arat massalarnynñ revolustuq tura xalyşkynñ polza, ulam-na kalvaa-pile өөskyp turar. blangьja, aзыlyñ arat tymenge kon-

suq perge pajdal tavaryştyrьr, olarn өlyryp xьdьr, aң-araattan-pile төme aazylyp turar polza-taa, ol coruk az ыlyñ connun aңьynñ revolustuq şimceeşkinin cazьt pajdal-ce kiir syr yp şьdavaan, cizeeleerge: Franzь SAKŞ suqlar teen ықаş curtarda aзыlyñ aңьynñ tura xalyşkynñ ulam-na kalvarьr turar.

SSRE-de aңь cok sosialistyq turguzuuşkunnun coruduuşkunun şuut toozup turguskanynñ koncuq kyysseldelerin tiileen ыgaannьq Uluq Stalinñ yndezin xoojluzunda tynnep pizeen polgaş SSRE-de sosialistyq turguzuuşkun polza, Leninnin canğs curtun iştinge sosializm turguzup polur teenin xerek kьrьnda pottandyр turar. Vlepyrcin aңьynñ өzeenniқ tajьnnarь troskijсь, zinovyefci teerveciler cezemejnin-taa moon-dak xaldadyksap turza, Pygy Komunistyq volşevik namynñ paaştalgazy-pile polgaş pygy telegejnin revolustuq proletarlarьnñ tetkimcizi-pile SSRE-nin aзыlyñ arat connun tiilep alğan tiilegeleri polza, ulustun aзыlagьjynñ pygy le adьrlarьnda kol pьzьq sistem polur sosializmynñ turguzuuşkunun telegejnin 6 xuzunun pir xuzunda padьtkap turguskan.

Kөdee aзыlagьjynñ talazy-pile ar көerge „Karak cetpes uluq talajteq turgan amь-xuunñ taraaccьnnarьnñ yurmek aзыlagьjlarьnñ ornunga көdee aзыlagьjynñ caa poivaazьn texnii-pile cepseqlengen, telegej kьrьnda cñ-ne murnakсь sistem polur kolxostar, sovxostar turgustungan polgaş olarnñ xolunda pygy tarьlga şelynyn 98 xuzu turup turar“ (Stalin).

Pygy maldñ paazьnñ 95 xuu xirezi aзыlagьjynñ sosialistyq kezinde turup turar. 8 milion aat kyştyq 550.000 aзыq sannьq traktorlar polza, SSRE-nin sosialistyq cer aзыlagьjьnda aзыldap turar. Xortak mөlcукеу polgaş xuu sadьqьsylarьnñ xora, көdeenin pygy adьrlarьndan şuut yndyr kьskan.

SSRE-niң sosialistyoǵ uletpyry polza, pydyryp yndyrer ediniń xemceen-iń talazы-pile Evropka pir tugaar cerni ezelep turar polgaş xarыn camdyk pydyrylgeniń talazы pile (kөdee azы-agыjыń maşına cerseen kыльp yndyrer polgaş oоn-taa өske talazы-pile) pygy telegej kығыnda pir tugaar cerni ezelep turar.

SSRE podunun zavottarыnga kandyq-taa cyul maşınаны kыльp ar şьdaar. Oоn accызь-pile SSRE-niń kamgalаныr kыzy kancaar-taa aaj-cok pьзьp өskен.

Ulustun azы-agыjыń pygy-le adыrlarыnda konciq polvaazыn tuskaj erttemniq kaadyrlar peletkettingen, ol kaadyrlar polza, tөgyde көstyp көr-been, azыdaarынд onza хевiri polur staxanofcularынь şimceeşkinin көrgyzyr turar.

SSRE-niń arat conunun amgy yje-de curttalgazы polza, omak, sergek, өөryşkylyq сыrgaldыq polgan.

Kyryneniń teedi хоojluzu polur Stalinnyń Konstituzu polza, SSRE-niń pygy arat conunga, azыdaar, тыстаны, paza өөrenir ergeni pergenin ulam-na pьзьдьp tyrymcytken.

SSRE polza, 100 azыq nasionaldarnыń konciq uluq хa-tunma өq-pile polur. Ol хөj nasionaldarnыń хевir talazы-pile nasionalдыq, utka şыnar talazы-pile socialistyoǵ kulturu өзыр, olarnыń amdырал pajdalь хун kelir tudum-na purungaar tepşip turar.

SSRE-niń tiilelgezi telegejnin arat tymeni SSRE-ni kamgalap tetkiiringe kizizidip turar.

SSRE-de socialism yze tiileeninin accы tuzazы-pile po 16 сыдыń iştinde MAR, TAR-ныń tuskaj togunnaan pot-ergezi ulam-na pьзьгьp turar polgaş po уş respublikarnыń хa-tunma харыzaa najьralь ulam-na pьзьkkan.

TAR-НЫҢ ТАШТҚКҚ POLITII POLGAŞ IŞTIKKI PAJDALЬ

TAR-ныń taştqkкь politiinин mөge tөzy polza, SSRE polgaş MAR-pile

хa-tunmanың ханы yзылbes харыzaazы polur, paza imperialistiq caa-tajыnga polgaş faşizmga udur cangыs frondunu şiitpirliq kamgalap, oоn-pile kady TAR-ныń arat tymenin uluq SSRE-nin arat tymeni-pile хa-tunmanың харыzaa najьralь pьзьdar polgaş olarnы imperialistiq, faşistyoǵ kyrynelernin хaldaaşкыньндan kamgalaar corukka erestiq kizizider.

Karacangыs po politik polza, TAR-ныń tuskaj togunnap, şөleeliq хөq-zyyr амьдырал azы-agыjыń polgaş kulturun sajьradыr talazы-pile şыn politii polur.

Тьва arat respublik polza, Uluq Sovet Socialistyoǵ Respublikarnыń pottuq tuzalamсызьнга tajanьp алгаş, imperialiske polgaş feodalga udur, nasional revoluzun ulamсыдьp, onu tujulunga cedirerin mөgezidip turar.

1929 сылға cedir TAR-ныń cazak, namыньн paaştalgazыnga olurup турган pағын yzeldiq feodal-deokrat idegetterni ARN-ныń iştinge nasional revoluzunun cөp yzeldiqlerinin paaştalgazы-pile Tьваныń arat tymeni сыca шаар uzutkaaş, cazak, namның paaştalgazыnga arat tymenniń pottarынь cingine teleelerin songup, ajмактыń revoluzun ulam-na ханылаткан.

Po poop turar 16 сыдыń tuguzunda TAR-ныń arat tymeni pottarынь азы-agыj, kultur tepşilgezin көдырып, tuskaj togunnaan nasional revolustuq cazaan pьзьdarda, аңаа uduylanьp турган kontrevolustuq feodal-deokrattarga polgaş olarnыń tuzalak-сыларыnga erestiq soguuşkунnu pergen.

TAR-ныń nasional revolustuq cazaa polgaş namы, arat tymenni podunun cөp sorulgazыn teskindir evileldep алгаş, feodalarnыń politiktiq ergezin kazaanындan аңыда, feodalдыń ekonom suurun uzutkaары-pile feodalarnыń хөrengizin 1931 сылда хавьгаş, 5 poda cetpes arattarga тысьp, оранның et-ekonomunun өstyrylgezin-ge ағы хостуq oruktu тыр pergen.

Тъванън antiimperialistiқ, antifeodaldađıq nasional revoluzun tujulunga cedirer polgaş orannıń хеқзылдезинин капиталистық евес орукка аjaar şilciiriniń суурун peletkeer corukка, ARN TK 2 тугаар onza plenumunun TAR PX 3 тугаар onza съзънын, TAR нын 8 тугаар Улуқ хуралънын токтаалън хазык cok кyyssedip kelgenin polgaş азыл-агъј, kultur talазъ-pile uluқ cediіskinnerliқ polganън ARN 10 тугаар Улуқ хуралъндан şын tep temdeqleeş, onı ulam-na ханыладърын сугулалар айткан.

KULTUR POLGAŞ KADЫK KAMGALALЫ

Улуқ октавр revoluzunun ассы хавъжаазъ-pile өөскүр унген, Тъванън nasional хосталгалық revoluzunun төөгүлық тиелеgeziniń пиреези polза, revolustuқ nasional kulturun хосту-pile telgerediriniң оруун азытканъ polur.

Revolustun murnunda arattarnъ іstikki, taştıkkıńnıń kara sarық kargıstarnъ kancaar-taa aaj-cok karangъ pydyulykke tarlap turgan polgaş olarnъ сыгдыр, kadыk kamgalaldық poldurarnыń ornunga tarlap хемdiirinin kol argazy poldurup, feodalizmnыń kol cepsөө polur şazyńnıń хоралық surttaалъ-pile төөredip, erttem kulturdan ыradыр turgannar.

Тъванън nasional хосталгалық revoluzun yngeninden peer Sovet cazaanън хатунманън ак setkildiқ tuzalamсызъ-pile Тъванън arat tymeni nasionaldың тл piziin cogaadыр, kultur сыгдырдыşкынын telgeredip, Evroptun polvaazyń emnelgeliқ роор şydaan.

Тъванън тл pizii cogaattынар turgustunganъндан peer am 7 сыдън oju роор турар. Тъва pizikti cogaadыр хереqler egelep турар yjede connun pizik piliri cyq-le 1½, 2 хуи хире turgan polgaş mool pizik turgan. Ol pizikti cyq-le feodal-teokrat idegetter kolduunda pilir turgan, ылаң

гъја хереezen con тьгънај pilbes turgan ijik-pe, parыk pilbes turgan.

Тъва pizik telgereenden peer ara con pizik piliktiq-taa polgan, kyryr enin şkolalarъ polgaş өске-taa kultur adырларъ sajзыраан. Arat connu mederel pilii өryler, kulturлуқ амьдыралъ kedyrylgen.

TAR нын revolustuқ cazak, nam ынын paştalgazy-pile Тъванън arat tymeninin ро 16 сыдън іstinde cedip алган cediіskinnerin kaaş san, хуи cizekter-pile ap көөрге, pizikke өөrenze coguur nazылық pygy arat connur (8-40 хар cedir) pizikke өөrenip kelgeninin хуизун сы-сыдап ileredirge 1931 сыда 18 хуи, 1936 сыда 70 хуи polgaş 1937 сыда pizik pilbes coruktu kolduunda uzutkaarынын erestiқ хемceqlerin corudup turарынын uzurunda am yjede kozuunnarnыń хөј nuruzunda coguur nazылық connun pizik pilbes coruun kolduunda uzutkap turar polgaş picce piziktiqlerni coguur pizik piliktiқ poldurарын ordazyр turar.

Arattarnыń şkola nazылық uruqlарын өөredip хаара tudup turарынын сы-сыда өзylezin ap көөрге:

1926—27 сыдarda 1,2 хуи turgan, 1935—36 сыдarda 37,7 хуи, ро 1936—37 өөredilge сыдarda şkola nazылық uruqlарнын 45 хуизун şkola-ce хаара tudar sorulganън parым-dalaaş, кыşкы, сайгъ şkolalарнын талазъ-pile erestiқ хемceqlerni corudup turar polgaş кyyssedip turar.

Kyrynenin yndezin kaadырын pel-etkeer talазъ-pile Kызылдын kattыşkan şkolazynga сы-сыда өөrenip turgannarnъ ap көөрге:

1924 сыда сайн 20 kizi tyr surguuldap turgan, 1928—29 сыдarda 60 kizi, 1936—37 сыдarda 240 kizi cedir өскен. Ро yjede іstikki, taştıkkıńnıń surguulun tooskannar 1000 азылық kizi, ылаңгъја 1937 сыда orttum-ak erttemniқ 10 азылық paşкыларнын curtun іstinge peletkep undyrygen, kyryr

yneniң alban organizas cerleriniң azıdarın nasional kaadrlar corudup turar polgaş uk azıńınga mergezip rızıgır turar.

NASIONALDYN COGAAL PARLALGAZYNYN XƏQZYLDEZI

Am po yjede nasional tıl kırında undyryp turar tıva parlalğanı azıleen cedişkinniq poop turar tur. Oon parımdaazı moon adaanda sannardan pildiner.

Po tugajında todargaj cizek kıldır kergysken sannar:

CYLDARBY	Nomnar	Parlaan ama sanı	Parlaan ama niiti sanı
1930 cılda .	2	6	11.200
1936 cılda .	25	82	616.300
1937 cılda .	10	47	286.500

(7 aj 1-ge cedir)

Tyrynı saavır cergeliq tepterlerpile kattaj po yjede 180 azıq xireni undyrgen tur. 1931 cılda 1.700 xire kezektiq sangı „Şın“ solun turgan polza, 1936 cılda 13.000 xire kezektiq „Şın“ „Xostuq arat“ „Areve şın“ „Cazaktın kol medeczi“ tep setkyyl unyp turar appargan polgaş am po 1937 cılda 20.000 azıq kezektiq polu pergen. Oon angıda aj pyryde yner „Revolustuq arat“ tep setkyyl paza nemeşken tur.

Revolustun murnunda curttun iştinge kino-teadır turgan eves, am polza, TAR-da pir turum cugaalaar kino, iji kózyp coruur cugaalaar kino par. Paza 12 ыттavas kózer kinó maşınalar par. Kino-curuktu arat con kopcuq sonuurgap turar polgaş arat connu kino-pile eleen xandır turar. Oon angıda kyryneniң teadırn organizastap corudarı-pile 1935—36 өөredilge cılyndan egeleeş, am 15. kizini teadıır surguulunda өөredip turar polgaş olar am xerek kırında azıleen corudup turar. Arat connu masalıq ojnar tıştanır kluptar eleen turgustungan.

ҚАДЫҚ КАМГАЛАЛЫНЫ ТУГАЈЫ

Тываның arat tymeni SSRE-nin tuzalamcızı-pile. paza pottarınıң revolustuq cazak, namınga paaştadır algaş, kadık curttalğanın talazı-pile tıkka-la cedişkinnerliq polgan. Po tugajın am par turar kadık kamgalalınyñ cetkileri polgaş emci erttemniqlerni ar kóerge: 1937 cılda emnelge cerleri 10, emnelge salvırlar 5, emnelge cerlerinde orun sanı 180, saıyn kózyp emneer salvırlar 8, aptekter 5, po cılyn 3 cerni am nemej azıdar, eelceq sanında-la 100 azıq kizi emnenir orunnuq Ceder kurottu paza par, janız-janzı erttemniq emciler 20, tuzalaar emciler 9, akuşerler (pozuur uluska tuzalaarlar) 4, olar tıva kaadrlar, ыncarga sestralar 32, oon işinde tıva kizi 15 poop turar. Sovettin polvaazın emnelgezinge arat con kancaar-taa aaj,cok xandır, emcilerni xundyler, pottarınıң kadık amıdralın kamgalap, oran curttun tuskaj togunnaan xamaarşıpas pot-ergezin kamgalaarına polgaş feodalizmniң arttıbşkınnarınyñ tazıleen ereztiq tura tırttır, uzutkaarda şırak kuştıq, kadık temisselciler polurun oraldaızp turar tur.

MAL POLGAŞ CER AZILY

Тываның revolustuq cazak, namından orанның pydyrykcy kyzyn pedidip et-cazаның хөqzyldezin rızıqlaar sorulga-pile ulustun azı agıjınyñ kol adır mal azıleen östyrerin cigulaga kóryp, coguur xemceqlerni corudup, xıunıң polgaş хөj niittiniң pot-sonuurgalınga tajanır, arat tymenniң kirzilgezin kalvartkanınyñ xaraazı-pile polgaş SSRE-niң pottuq tuzalamcızı-pile respublikın malıny paaız tıkka өşken. Cizee: 1930 cılda 1.034.262 paaş turganından 1936 cılda 1.185.540 paaş ijik-pe azı 14,62 xıu nemej өşken. 1937 cıldıң tyyn

амдъзында алдынmaan полза-таа самдык козуиннарнын медеелеринден ар көөрге, малдын ниити сань нemezип өскени сугаа сок. Мал өзыушкунунун пир сугула сувези полур малдын сем суурунун өзыушкуну калварь, сьл-сьлда рода раазынга сигеннин пуут-pile онаазьр турганьн todargajlaarga: 1931 сьлда пир podaga 0,36 пуут онаазьр турган полза, 1936 сьлда пир podaga суу-ле тьва connun 10,51 пуут онаазьр турар кьлдыр өскен полгаш 1937 сьлда сиден шөлын энир сьлга төмеjлеерге 50 хуу өstyrerin cedip алыр теп TAR PX 18 тугаар сьзыьндан аьткан.

Respublika mal азыльньн тuzalак-сьзь сер тарьга азыльньн калваргань сьл-сьлда нemezип, өзыр турганьн cizek кьлдыр көргьзерге полза:

1927 сьлда 13,674 га турганьндан, 1936 сьлда 30.134 га иjik-пе сок полза 122 хуу нemej өскен.

TAR ньн мал полгаш сер азыльн сайьрадьр, араг тьмennin азыл-агььн-га рottuq yleger көргьзер сорулга-pile организастаан сер полгаш мал азыльньн 3 cerde кьреконому, Cadaan-ada көдее азыл-агььнньн пир ylegerliq stanzьзь пар.

Revolus мурнунда арагтар тараань pagaj ьjaш andазьн-pile тарьр, хараган илир-pile илирттеп турган полгаш темир илир, темир andазьн колдуунда тапьвас турган.

Am yjede арагтар револустун ас-сьзь-pile темир andазьн, темир илир, sigenni kezer, пөлер машина, трактор, yrezin cazar машина, тараа kezer машина, сьт теervedeer машина полгаш оон өске-таа азыл-агььнньн хөj-хөj caa cep-сектерлиq полганнар.

САН-ХӨӨ ТУГАJЬ

Nasional револузунун мурнунда Тьва тастьккьньн колонiji роор соуур шаанда Кьдattьн мансь хаань Тьваньн арагтарьндан саянь-ла сьлда 1.500.000 (пир saja peш сьс муц) ланьн албан ундыруун хавьрьр ар турган. Оон-pile

кадь Моолдун иван-хуннери Тьваньн nojat tyzymetterinin хавьрьр сир тугань, peттii кьдьь самдык padacc lamalarь, kegeen кудукту теп тоjaar сьларь, curt кьзьгаарь ергиир кургаар teeш арагтардан албан ундыруу теп суве рьлаар алырлар сан сок туган.

Oktbr револузунун ассь-хавьжаа зь-pile TAR-ньн nasional хосталгалыс револузу тилеп, ол иштikki, тастьккьньн хемдикcilerinин аскьндан уштунга-ла ам 16 сьлдьн тургузунда хостуо саагаj curttalgань tudup турар yjede көдее азыл-агььнньн албан ундыруун арагтарньн рottарьньн азыл-агьь, култур сайьралыньн хереенге кириштирп турарь tadagalzaa сок пildingir.

Суу-ле азыл-агььга полгаш културга сарььдаан акшань ар көөрге:

СьЛДАРЬ	Bydzet сарьга тьны	Оон иштинден азыл-агььга	Kulturга
1928 сьлда	1.240.720	50.869	519.861
1936 сьлда	3.573.708	1.253.375	1.010.362

Тьваньн араг тьмени мурнунда сугаалаан улук албан тадьвьрдан сийгеени хөj таьльвьр сокка todargaj cizek sannar көргьзыр полур.

1930—1936 сьлдар аразында тьва connun ундырууq төлеп турганьн адаанда көзенектерден көөр:

СьЛДАРЬ	Ундырууq акша	Orttumaa-pile пир тьва ерегеge онаазьь
1930 сьлда . .	272.936	18,30
1936 сьлда . .	131.696	7,54

КӨДЕЕ АЗЫЛДЫН СЕЕЛИЗИНИН ТУГАJЬ

1921 сьлдьн мурнунда Тьваньн edinin cazaan полгаш араг тьменинин азыл-агььнньн, културунун хөqзылде-зинге тастьккь, иштиккинин арагтан-теq таьзьннарь саянь-таа саянь сальр ор-алдашпайьн, хагьн иштиккинин feodalдарь

Orus, Kъdattың ak teerweccilerinden san too cok ceelini kыlgaş, oozun teler teeş, arat tymennin eweeş picce xөrengizinden cazak-cagыrga хиизу-pile teerwedep perip cordular.

1929 сылга cedir nam, cazактың удурttулгазынга şurgup kirgen parы-ың yzeldiq idegetter ceelinin podalgazyң хазыдыр, pottарының erge-azyңга таарыştыр corudup турганьндан namның сөр yzeldiq paaştыңсыларының tiilelgezi-pile cok кыльр uzutkaaş, ceelinin podalgazyң feodal teokrattarga удур, arat tymennin азы-агыбың, еrttem kulturun хөqzyderinge şitpirlii-pile uqlandyrgan. Cizee: 1928 сылда кө-dee азы-агыбың ceelizinge şooluq ewes akşa taradyр турган polza, 1937 сылда 614.000 akşa cedir өскен.

Ceelinin kol podalgazyң orannың азы-агыбың yndezini polur mal азы-ыңга polgaş kultur азы-ың saжыradы-ыңга, хиизуң polgaş хөj niittinin pot-sonuurgalyң parымdalaar uzurluq ter, TAR-ның 8 tugaar uluq xuralындан polgaş ARN 10 tugaar Uluq xuralындан аjыtkan.

SADЫQ TUGAJЫ

Тываның nasional хostalgalыq revoluzunıң мurnunda Тываның arat tymeni taştыккының polgaş iştikkinin koncaaccь хортak sadыqсыларыңга хемdidip coraan poldur.

Nasionalдың хostalga revoluzи унур, Тыва tuskaj ergeliq polganының accызы-pile arattar ol хемdilgeden adыльр, pottарының nasional kooper-азың тургузуп, orannың pydyrykcy kyzyn pedideringe uluq sovettin хатунманың iziq tuzalamсызыңга tajan-gaş, revolustuq cazak, namның paaş-talgazy-pile taştыккы sadыqның onza ergezin pьзыдыр, 16 сылдың тургузун-da uluq cedilgeni cedip ap şydaan. Cizee: revolus мurnunda curt iştinge paraan koncuq хovar polgaş picce par polza-taa şынарь pagaj polgaş өrt-tee koncuq aar турганының хараазы-pile arattar sadыр ap kyş cetpes, şaj

ornuңга ыjaş pyryzy, oot-sigen tazыль хажындырыр izip, saжың iziqde pөs ор-нуңга algы kedip, temir andazyң, il-iir ornungа ыjaş tazыль andazyң кыльр, хараган-pile taraa iliirttep турган-нар, oon-taa өске ol ыşkaş cedinmes tyrengi pajdaldыq турганың kizi san-ap cetpes.

Am polza, arattar pyryn хандырыл-galyq polgan polgaş paraannың şынарь saжыраан, өrttee paza ciigeen. Cizee: Revolus мurnunda şajның өrt-tee orttumaa-pile 25 tiin турган polza, am iji akşa, taalьманың өrttee 50 tiin турган polza, am pir akşa 90 көр, тыңze takры 12 tiin турган polza, am pir tiin-pile sadыр алыр appargan polgaş arattar kolduunda temir andazyң, temir iliirliq polurundan еrtkeş, харың taraa kezer maşına, sigen kezer maşına, traktor cizektiq polva-azyң maşınalaryның kyş tuzalamсызың көрыр turar appargan tur. Paza kultur tepşilgeziniң хereqlelderi, анпырының polgaş pьzannaar, targannaaryның хerekselderin kiirip turar.

Bncangaş 1937 сылда piste кандыq-taa paraan pyryn par polgaş харың арттык kur paraannыq polgan-pis.

Po cyulderni ap көerge, am yje-de curttun iştin-ce kiirip turar paraannaryның kol sorulgaзы polza, orannың pydyrykcy kyşteriniң kulturлуq pajdalyң көдырыр tepşider polgaş arat connuq амдырал pajdalyң segiderin-ce uqlandyrgan tur. Po sorulganь cedip алырда sadыqның азы-ың arat tymenge eeldek kulturлуq, kadyк кыдыр saжыradыр polgaş хиизуң polgaş хөj niittinin pot-sonuurgalyң parымdalaar. Arat connuq ыrgylcylep өзур turar амдырал kulturлуq negeeşkin-nerin toldur kulturлуq хereqleri-pile хандырыр turar.

USTЫBBŞ AZЫЛЫ

Orannың pydyrykcy kyşterin pedideriniң pir adырь polur ustыbьş азы-ының talazy-pile po kaaş сыл тургу-zunda eleen cediışkinniq азыldарны

corudup kelgen. Am pistiñ Tьvada pulgaar kьыp, algь etteer, ьjaş tiler, tuujvu kьыp, kidis idik kьыp polgaş oon-taa ёske nasionaldьың суул - pyу cyvelerin kьыp pydyrylge cerleri turgustungan. Ustьvьş evileliniñ şugumu-pile evileldeşken con polgaş oon pydyryp turar et-paraanьның хөqzyldezin moon adaanga todargajlaarga polza:

СЫЛАР	Peigym- ner sanь	Kezигynneri		Şıptu	Et-paraan (akşa-pile)
		Tьva con	Ёske con		
1935 c. .	36	332	225	557	726.400
1936 c. .	35	334	201	535	649.000
1937 c. .	38	207	190	397	1 000.000 (telebilep al- gany).

Sadьoј saarylgazь 1936 сыlda 785.500 akşa, 1937 сыlda 445.000 akşa, ustьvьş evileleiniñ undyryp turar et-paraanьның өrtteeniñ ciiger turarь 1936 сыlda 7 хuu, 1937 сыlda 5 хuu.

ТАQ YLETPYRYNYN TUGAJь

Revolus murunda Tьvanьdь azьkьtoј pajlaan taştkkьnyñ kargьstarь pottarьnyñ хuuzunda azьqlar, Tьva curttunudь aldьnyñ kazьp, onu kajь хamaan cok хoralьoј arga-pile azьqlar turgannar. Revolus soonda SSRE-niñ tuzalamcьzь-pile aldьn uurgajlarьnyñ azьlyп ulam saјzьradьp azьlda-an polgaş ьlangьja 1935 сыlda тьvьzьp 141 хuu, 1936 сыlda 116 хuu, 37 сыldьn 1 tugaar cartьында 162 хuu кyuessedip turar polgaş nasional-

dьny pьzьoј kaadьrlarьn peletkeer tal-azь-pile uluq uzur tuzalьoј azьldь kьlyp corudup turar pir uluq yletpyr ceri роop turar tur. Po pydyrylgeni moon songaar ulam pьzьdьp, yndezin-niñ pьzьoј kaadьrь-pile хandьrar cor-uk cigula роop turar tur. 1937 сыlda pydyrylge planьn toldur кyuessedip polgaş oon azьcь alvan хаакcьtarьnyñ амьdьralьnyñ kulturluq paj-dalьn ulam-na pedider azьldь erestii-pile corutpu-şaan turar.

TRANSPORT, ORUK XARьLZAAZь

Revolus murunda kolonij coraan polgaş feodalizmga ezeletken Tьva polza, oruk cirii pagaj, kurgaq polgaş suq oruunudь transporttu okta хөqzьbeen, arat tymenniñ azь-agьjьn, kultur амьdьralьn хөqzьder argazь cok turgan. Karacangьş Oktavr revolzun-udь accь tuzazь-pile po 16 сы turguzunda pot-ergezin pьzьdьp, oranьnyñ ekonom kulturun хөqzьderinge cig-ula negettinip turar transport polgaş oruk хarьlzaa talazь pile uluq cediş-kinner cedip алган. Arať tymenniñ transportka хereqler хerekselin elvedip, sөөrttylgege kalva-pile kiiriştirip, SSRE-niñ тоort tuzazь-pile aftotransport polgaş suq transporttun organi-zastaan.

Transporttun adьrьnyñ şakrьn хөqzeeni polza, ulustun kulturun, azь-agьjьn, mal azьlyп хөqzьdyp, oranьnyñ iştinde feodalizmnyñ artьncьzьp cok kьlyp uzutkaarьnga канcaar-taa aaj-cok tuzalap turar.

ьlangьja sөөrttylgenin өzyldezi koncuq ёşken. Cizee:

СЫЛАРь	32 сыlda	33 сыlda	34 сыlda	35 сыlda	36 сыlda	37 сыlda
Ayto-transporttu . . .	—	847	7581	13570	16831	18000
Suq transporttu . . .	1205	2507	2153	2730	2533	4000
Aat transportu	6760	7552	3473	1378	3144	3000
Şıptu kattьşkaş	7965	10540	13307	17278	22568	2500

(toon sanь),

Улустун азыл-агьында авто машиналарнын саны 1926 сылда 2 турган. 1933 сылда 37 турган полза, 1937 сылда 130 азыр турар. Суу пароходу полза, 1937 сылда „Улуу-хем“, „Литвинов“ тер 2 улуу парохот пар аппарат. Орук-цирик талазь-pile TAR козуун төптеринин аразында саат чок аргызыр турар афтоtransportтун пөдуун оруктары пар полган, ылангыя (Тогу, Тер хөlden ангада) SSRE-pile эконом культур харылаазынга сугула суу оруу азыттыган полгаş пазы кыды кызыгаар-pile төп сер аразында афтоtransport полгаş терге, çанактық transportтун 98 километир хире хемцеелдиқ орукту тоозур алган. Арат тыменин идепкей сонмургалы pile козуун, суму поттарынын аразында орук циин аштар ар, харын араттар орук тудуунга 5 хонук халас азылдар перип тузалап турар апарган. Оон ангыда республиктын иштінде пошта, телефон, телеграф радио (агаар медеези) пар апарган полгаş оон четкileri өзур турар тур.

TAR-НЫН ИШТИНДЕ ИНТЕРНАСИОНАЛ ХАРЫЛЗААЗЫ

Тыванын курттунда революстуқ азысын сон çуртузу полза, ол, ро сөөк тер ылгал чок, ARN-нын кызы тугунун адаанга саны ыт-pile сыскаалыр алгаş, ораннын хамаарыспас потергеzin ургылычы рьзық камгалар, азыл-агьынн культурнун хырезынге евилдиқ кирзип келген полгаş поттарынын аразында интернационалдын најралын кеzeede мөнге рьзық тудуур турарын ро хун TAR 16 сыл ојунда сынгызы-pile темдеқлеер узурлуқ.

Тывада курттар турар совет хамааттылары поттарынын азыл-агьынн, культурнун азылын сорударда, Тыванын арат сонунга ылегер цизекти ургылычы көргызыр турар суул казы хөј роор турар. Цизеелеерге, 1935-36 сылдар аразында кызын тыва араттар улуу cut азылынга таварзы peerге, совет хамааттылары, араттарынын малын ар алгаş каласка-сыл азыр азырар перип, сigen,

саван, суга сергелиқ суулыдерин араттарга сөөрттыр аппарат перип, тузалаан, оон-таа өске санар четпес хире хатунманын најралдық харылаазын улам на рьзыдыр турары ыя оон пезин көстур турар тур.

TAR-нын иштінде интернационал харылаазын мон сонгаар оон таа артык рьзыдыр тургаş, Тыва арат республиктын хамаарыспас тускай тогунаан пот ергеzin камгалаарынга казан-таа саны ыт-pile пелен турарын цедип алыр узурлуқ тур.

ARN—ARAT TYMENNIN POLITIKTIQ MANL'JY

Тыванын арат сонунун политиктиқ раазы роор ARN тыртыр келгенден peer ам 16 сыл роор турар. ARN-нын алдары арат сонунун ортузунга улам педен, ARN подунун хырееленин иштінде сая-сая идепкейлиқ араттары кирир ар турар. Арат массанын харылаазын тургузар ekki туранын массалық организатарын рьзыдар талазь-pile нам улуу цедишкенинниқ полган.

ARN тыртыр келгеş, 16 сылдын еццинде консуқ перге ыжелерни тиелгелиқ азыр келген.

Feodalizmнын јозузун парымдалаан парын ызелдиқ идегеттер TAR-нын национал революзун капиталистық орук-се хөқзыдерин оралдазыр турда, оларын сыла çаар, 1929 сылдын еgezinde полган TARN TK-нын 2 тугаар онза пленуунга полгаş пазы ол сылын полган TARN-нын 8 тугаар Улуу хуралынга арат сонунун сөр ызелдиқ төлеелери тынзы-pile илереп унгеş, TAR-нын капиталистық евес оруктар агаар хөқзыдеринин суурун салыр талазь-pile ерестиқ азылды сорудур егелеен.

TARN-нын 8 тугаар Улуу хуралынн айттышыкынн ерестиқ кыысседип келгенинин иштінде азыл-агьы, политик талазь-pile елен сазықлар унгенин ARN TK 1932 сылдын сөөлгы ыезинден peer едип казар келген полгаş 1933 сылда полган 2 тугаар онза

plenimga polgaş TAR Ulustun Picce xuralınyň 3 tugaar onza sýzýndan etkeş, TAR-nyň moon songaar xөq-zyyr oruun todargaj ajttыр pergen.

Pistin namıwıy po ertlip kelgen yjezinin işinde tus curtтуң хамаары-пас pot-ergezinge udurlangan kontr-revolustuoq feodal-teokrat idegetternin tura халыşкыннарын pyryn uzutkaar tugajynda сазакты толгандыр arat tymenni сырт евиледееш, uk idegetterni сылса pazыр kelgen. Ser-le arat tymennin aзы-agыj, амьдыралга, curt-talgazynga perge cyweler tavarзы pe-erge, оон саны-таа kortpajын, харты ол corukka uдуr podunun kyzyn polgaş arat tymennin kyzyn ewile-deeş, aзыр tiiler kelgen, мыңсагаş ARN polza, podunun arat tymennin murnunga aldarlyq manlaj poop şy-daan tur.

Pistin ARN-nyň podunun temisse-zip turgaş cedip algan cedişkinneriniň хараазы-pile Kominterna kyzeer ergeliq salыр namь kыдыр kiirip algan. 1936 сыдын 1 аjыны 2 хуныnde polgan ARN TK-nyň 4 tugaar plenumundan „Pistin namıwıyсты Komunistuoq Internasionaldын VII tugaar kongrezinden Kominternanyň хыree-leninge kiirip alганы ARN-nyň төegyzynge kazan-taa көзылbeen, кансаар-таа aaj-cok uluoq cedişkinniқ coruk tep көрүр pajыrladıwıy“ tep toktaatkan.

Nam polza, podunun soon salgar, arevenin aзылыñ saзыradыр, aratтың аныjak өскенинin kulturluoq, revolustuoq kizizidilge jözugaar polbaazyradыр talazy-pile polgaş TAR-da aзылы-сын tymennin revolustuoq şkolazyр polur profestiң aзылыñ saзыradыр talaзы-pile тыкка uluoq cedişkinnerliq.

Po 12 сыдын turguzunda areve podunun murnunda negettinip turar uluoq sorulгаларны ereşti-pile kyysse-dip, сазак, namnyň şынысы tuzalakсызы tep at aldarnы хerek кыында kyysse-dip turары pildingir.

Ылангыja nasional revolustuoq сзактың кажы pygy corudulgazyр ргыны-се хөвеjtтинin oraldazyр турга ратынының kontr-revolustuoq idegette in сылса şavar corukka polgaş kont-revolustuoq feodaldarnың сазакка uду-тура халыşкынынга өлыннуоq хартыр peer teen ewileдиқ кыжырыга pi-ыт-pile kirişkeni, оон-таа өске per-ge-perge yjelernin төegylyq coruk tarыnga arevenin temdeqlettinmes cer-cok. Сазак, namnyň асы-хавыjaalyо paaştalgazyр pile areve revolustuoq хы-reşke şak мындық jаныр tadыр рзык-kan turar tur. Ысанагаş areve, podu-nun хыree-leninge arat аныjaktарны şyyldек keziin хаара тырттыр, organi-zastuoq turguzуun хын-pyrydc-le рзы-дыр turar.

Areveden orannyң kultur revolu-zun хөqzyderinge idepkejliq kirzip, curtta feodal jözuzunun artынызын kiziniң mederelinden polgaş aзы-agыjындан uzutkaar tugajynda ereştiq temisselciler poop, ең Ылангыja areve podunun pizik pilbes corуun 98,9 хуу cedir uzutkap algan.

ARE-nin aзылының politiktioq şu-gumu polgaş аныjak өскени kizizi-dip, polbaazyradыр polit massalyq aзыldarnың cedişkinnerin сазак, nam toktaaldaryнда şыñ tep temdeqleeş, arevenin 10 сы оjun tavarыстыр са-zaktan кызыл tuk-pile şаңнаан polgaş ол pajырга AKI-nin murnundan aal-сылар keep oluruşkan coruk arevenin төegyzynge utunar arga cok төegy polur tur.

ARE-nin pygy cedişkinnerinin iş-tinde pir onza төegylyq poldurup temdeqlep turar cyyl polza, AKI-nin 6 tugaar kongrezinge podunun төe-lerin oluruşturар coruktu uk kongres-ten сөpşeerep oluruşканындан аны-да, харты arevenin pygy corudup tu-rar aзылы areve podunun revolustuoq nam, сазанга şалырсы tuzalakсыр poop хөqzyр olуrары şынызыр ратында-лааş, AKI-nin salырсы poldurup алыр tugajynda ajttырық corudar-pis tep

sösty pistin arevenin töleeleringe sügaalaanь, Тьваньң хамьк areveccilerinin sektil sagьзь kazan-taa maadyr revoluscu, aldar xyндызы pygy telegejniң revoluscu xyrezikcilerinin adьnda xoluşkak tep cybeni ajttьp turar pir töegylyq omak yjezi poop turar.

Тьваньң nasional xostalgalьq revoluzun tiilelgelii-pile paaştap turar ARN polza, orannьң tuskaj хамаарьşpas pot ergezin рьзьqлаарьнга, orannь хөqzyldenin kapitalistьq eves oruk-pile ajaar хөqzyderinge, таştkьк, iştikkinin tajьpнаарьнга uduр кыştu тызьдарьнга uluq cedişkinnerni cedip алғаньң TAR-ньң 15 сы uluq pajьpнага тynner көрген polgaş ARN-ньң 10 tugaar uluq хuralь şьп tep temdeqleeş, nasional revoluzunun cadazьпнн мurnunda turar töegylyq sorulgalарьнга таарьşтыр ARN-ньң tajьпсь sorulgalарьн ajttьp pergen.

„TAR-ньң TK orannьң pydyrykcy kыşterin, еп ьlangьja aзы-agьjпнн yndeziн adьpь polur mal aзыьпн хуунуң polgaş хөj niittiniң pot-idepkej sonuurgalьнга tajangaş өstyryp хөqzyderin polgaş orannьң kultur tepşilgezin ulam pedidip TAR-ньң tuskaj togunnaan кьмга-taa хамаарьşpas pot-ergezin ulam рьзьдар, orannьң iştinde feodalizmннн tazььпн erestiq tura тыттьp, arat connuң амьдырал культурлуq pajdalьпн ulam pedidip, kapitalistьq jozu-pile kizi tarlaar coruk ynerin coorttu кьзьгаарlap, orannьң kapitalistьq eves oruktар ajaar хөqcyурунун суурун сальр temisseldi teskindir TAR ньң хамьк arat connuң хун pyryde eвилелдеер sorulgalьq.“ (ARN-ньң 10 tugaar Uluq хuralьпнн токтаальпнн 9 tugaar saazьnda).

ARN-ньң мurnunda turar tajьпсь sorulgalарьн erestiq кyyssedirde nam-ньң polgaş arattарьнн sektil sagьзь хандьккан nasional revoluzunun pygy tiilelgelerin colaaccьlap olurar TAR-ньң nasional revolustuq cazak, nam-ньң paaştagazь-pile cedip ap şьdaar.

TAR-ньң 16 сылдьн оjun temdeqlep pajьrlap erttirerde, pistin мurnubusta turar sorulgalар polza:

1. TAR-ньң tuskaj togunnaan pot-ergezin ulam рьзьдыр, feodalizm-ньң tazььпн erestiq tura тырттар temissel-ce arat connu сьрjь eвилелдеp, tas orannьң pydyrykcy кыşterin ulam өstyryp, arat connuң kultur pilişkinin өry tepşidip şьnarьzdar coruk negetlinip turar polgaş po sorulganь кyyssedirde karacangьs Sovet Socialistьq Respubliktarннн Eвилelinin хатунманьң ak sektildiq iziq tuzalam-сьзынга tajanьp turgaş cedip альр төleede, SSRE-pile хатунманьң möge харьlзаa pajьralьпн кьp-кьpнага ulam ханьладьp рьзьдар uzurluq.

2. TAR-ньң nasional revoluzun yngenden peer 16 сылдьн iştinde cedip алган cedişkinnerniң хазььзьнда cetpes aзыldар koncuq хөj polgaş ol cetpes aзыldарнь тырген хуussaa iştinde uzutkaar coruktuң cigula хемceqlerin nam, areve, хөj niittiniң organizastарь, cazak-cagьpга албан jaamьлар polgaş pydyrylge aзы-agьj, kooperatiftьпн cerleri podunun хунpyryde corudar aзыldарьн emge sekteliq poldurup, cedişkinge meneerengeş, кьp-pile көpyp олурvajьп, cetpesterni казыр тыркаş uzutkaar tugajьнда erestiq temissel corudar.

3. Nasional revoluzunun мurnunda turar хамьк sorulgalарн кyyssedirde, nasionaидьң yndeziн kaadyrlарь koncuq uluq uzur tuzalьq poop turar. Ындыqпнн төleeziнде, pir talezьnda nam, areve organizastарь polgaş cazak-cagьpга, aзы agьj, paза хөj niittiniң organizastарь tus-tus potтарьнда par turar kaadyrlарннн janьp pygy negeldezин өj şaanda хандьpьp, olарнь pottарьпнн онаaşkan aзыldарьпнн texniinge mergezidip рьзьктырар polgaş tepşider tugajьнда arga хемceqlerni ap corudar uzurluq. Iji talezьnda kaadyrlар pottарь онаaşkan aзыьпн ak setkildii-pile кyyssedip, oоң arga texniinge mergezip, nasio-

nal revoluziunıñ xamık sorulğaların kuyssediringe pelen turarın mederdii-pile pilgen turar uzurluq.

4. Cazak-saqırğa cerleri TAR-nyñ revolustıuq xoojlu tyrymnerin arat tymennin iştıngе сөр tajılvırılap tapıstırar polğaş onı xerek kыrғыга pottandırar tugajında согуур хемсеqlerni yrgylcy ар сорудар узurluq. Cazak, namnyñ сорудар turar revolustıuq politııngе udur kontrrevolustıuq feodal-teokrattar polğaş olarnıñ tuzalakсыларыңга еrestıuq харь peeringe Тьвань арat tymeni polğaş ыlangьja nam, areve kezıgynneri pottарынь politiktiuq seremcilelin kazan-taa kоşkадьр polvas, харь ulam-na тыңьдар uzurluq.

5. TAR-nyñ 10 tugaar Uluq xuralnyñ polğaş Ulustıñ Picce xuralnyñ 18 tugaar сызынь toktaal şitpirlerin jozugaar 1937-38 сылдарда uıgı сыдын cok kuyssedip сорудар азылдар polza:

a) Po сыын sigen şölyn 50 хuu өstyrer teen sorulғань парьmdalaaş, arattar keski-teq cerlerni pyryn азыqlар, sigen kezеr өjyn-de ertte egelep, eres şьnarıuq kuyssedir polğaş malьн саjьн semirttip, kыкь сыuq kazaа хораазьн ertte teere peletker, одар pelciirin таарьstırar. Paza maldьн хaldавьрıuq аарьqlарь-pile temissezirinın argalarьн сөр азыqlар, ыlangьja maldьн tajьнь pe-ry-pile şьngьь temissezip хорадыр polğaş сыгь maldь kadьр kadarарьн сугulalaar.

b) Taraань kaаңга алыспайьн өj şaanda azaар sugarar polğaş kuzyn ertte azaар алы-şaan оон саваң рогун каqвайьн pөlyp алыр polza, mal азылыңга paza

pir nemere tuza polur cyu tur.

c) Kooptun mal polğaş ciu et piletkeer planьн kuyssedir soruғань парьmdalaaş, artıkşьль paraаньuq malьн, paza maldь ciu edin koopka sadьр, pottарьнь амьдырал kulturun kөdyrerin oraldazьр сорук polza, oral curtıuq азы агьj, kulturun tepşideri ol tur.

d) Oruk tuduu, ustьbьş, yletpy pydyrylgenin азыль ulam-na sajьradьр сорудар tugajında nam areve polğaş arat tymen iderkejiuq kirzip turgaş, po азылдарньн sorulğalarьн polğaş planna-рьн kuyssediringe tuzalazьр.

e) 1937 сылда pizik pilves сорукtu kolduunda uzutkaar polğaş pizikti piccii pilirlerni tepşider хайньşкьнньuq азыль piccii-taa sularatрайьн uk sorulғань san talazь pile ьjaар-la cedip алыыңга arat connun iderkejin ulam тыңьдарьн кьjгьрар polğaş саjь şkolanьн planьн азыr kuyssedip, өoredilgenin şьnarьн pedider kыкь şkola сыldазьн кандьuq-taa saat cok, өjynde egeleerin ton сугulalaar.

f) Kadьк kamgalalьньн хамык азылдарьн ulam sajьradьр, оон хереен ulam telgeredip, арьuq şeverin kamgalaar сорукtu сугula poldurup, ыlangьja хөj niittinın polğaş uje-yjenin paak хоральuq хaldавьрıuq аарьqlарь-pile temissezirde, хамыктың murnun-da arat conga tajılvırıuq surttaal сорудар polğaş Evroptun polvaазьн emnelgezinge emnedip, саjь көşkyn emcilernin азылыңга tuzalazьр, onı сессе азыqlаа-рь сугula.

Massalьoј azьldьn sorulgazь polgaş uzur tuzazь

TAR-nyң nasional revolustuoј sa-
zaa polgaş namьnyң aссьзь-pile ce-
dip alğan orannyң azьl-agьj, kultur
tepşilgezi polgaş connuң revoluscu
polit. mederelin ulam ɵrylediriniң pir
cigula argazь polza, massalьoј azьl
polur.

Connuң mederelinde polgaş azьl-
agьjыnda artтыр kalğan feodalizimnyң
саңсььлн uzutkaarda, arat tymenniң
massalьoј хайнььşкьньлн хун-пуру pe-
didip, olарның pot-idepkej, ugaan ser-
geleniңge tajanьр turgaş, nasional
xevirliq, revoluscu utka şьnarьlq in-
ternasionalсь саа kultur амьдьральн-
ce ulam tepşip хɵqзыур tep cyveni
revolustun тɵqgyzynden peer айтрь-
şаан kelgen polgaş ьlangьja ARN
10 tugaar Uluq xuralь todargajlap
айткан.

По устынде sorulгаларнь кyyсе-
dip cedip аьгьлн кьм pottандьrar
cyvel teer polza, ханьктың мurnun-
да тɵр polgaş kozuun хoorajларьн-
дан egeleeş, pygy nam organizastарь,
oon kezigynneri, paza екки туральoј
evilelderniң organizastарь polgaş oon
kezigynneri arat tymenniң iştinге
uјgu, сьдьн cok idepkejliq azьldар
turgaş, ol arat tymenniң kyzy-pile ce-
dip аьгь uzurluq.

ьlangьja nam organizastарь mas-
sань podun-ce хандьдьр kiziziderde,
nam yurleri podunun kezigynnerin
хɵj-nittliniң iştin-ce kiirip turgaş,
olарның arazьngа massalьoј azьldарнь
ol kezigynnerin tamсьşтыр ulam kal-

vartтыр corudarь cigula. Cizeeleerge:

a) Idepkejliqlerni eviledep tur-
gaş, yndezin ты pizikti sajьra-
дьгьngа PUN azьлн massalьoј
хайнььşкьньлн-pile corudup tu-
rarьн yrgylcyleer. Апаа connu
nasional ты pizikke şuptuzun ɵ-
redir tep cigula sorulğanь pottan-
дьrarda, ханьктың мurnunda nam
kezigynneri pottарь екки ɵorenip
algaş, pottарьның ylegeri-pile con-
nu pizikke ɵorediңge саngьs-taa
nam kezigyny kizi xyleelge cok
turvas uzurluq.

ьnсаarga, paza arattарның ara-
зында teere piziktioqlerni ileredip
тыркаş, pizik pɵlykteri ijik-pe,
саngьs-саngьs-taa arattarga paş-
кьladьr corukka olарның екки
turазьн sonuurgadьр evileldeer
argань pottандьгьр turar uzurluq.

b) Podunun cook kavьзында tu-
rup turar pygy сьгьдььşкьн, ɵ-
redilgeziңge massань екки evilel-
dep, onu şьnarьlq poldurup tu-
rarьн yrgylcy хайгаарар, ьnda
cetpes tudамьк cyulderni хун-
pyry edip саzap, olarga tuzalазьр
turar polgaş ьlangьja oon iştin-
de kezigynnerniң ɵoredilgezin
хун-pyry хьнаар polgaş negeer.

c) Kalvak arat con tajьнсь pol-
gaş omak, kadьk, maga pottu ce-
dip аьгьngа хаактаар, сунгу-
лаар, carьр, рɵмвьк oјnaар pol-
gaş kyş kulturunun oon-taa ɵs-
ke cyyldege хɵj tymenni kalваa-

pile yrgylcy organizastap corudar.

По кыш-кulturenny cyylderin tus-tus aaj-aaj-pile ewileldep corudarŇga nam organizastarŇ podunin ŇalŇpŇsŇ kezigynnerin yrgylcy хиваар ewileldep алгаş, оон corudulгазын хerek кŇrŇga pottandŇrŇp, maassanŇ anaа сыга ырттыр турарын oralдазыр турар polгаş ol cyylderge idepkejliq роор турарларын Ňaq yrgylcy ileridip, olарнын ylegerin oŇke conga solun tamcŇŇtŇr carlap turar uzurluq.

d) Arat connu ruukkanŇn sergedip, ugaan mederelin ulam cŇrŇdŇr azyldaarŇga uran саагај oјun-Ňii, хoqzum, ыг, хomej, tool, ыввзѣк, Ňylyk cyylderge idepkejliqlerni ewileldeer polгаş onu toktaamal poldurar. Manaа хereqlettiner igil, pŇzaancŇ ыŇkaş хerekselder polгаş paşкылар Ňydaar хire kizilerni ekki turарын sonuurgaly pile хандŇdŇr алŇryn кѣзыр oralдазыр uzurluq.

e) InternasionaldŇq niitti oјun тоq-лаа, ыг-Ňoor, танз cergeliq cyylderni хoј-niittinin klup, кѣзыр-пulun ыŇkaş cerlerge yrgylcy ewileldii-pile turguzar polгаş olарнын tuskaj organizakcŇlar-pile хандŇrar. Onu ыncaanŇdŇr pottandŇrŇp турарŇga nam kezigynnerinden tuskaj харŇылакcŇларнын yyrden ijik-pe, komitetterden kezigyn хuuzu-pile томujlap turguskan turar.

f) UgaannŇn uran kazar mergeziliniq oјunu polur nasionaldŇn polгаş telegejnin ŇdŇraа, taalŇlarŇn oјnap oŇrenip mergeziiringe massanŇ kalваа-pile kiiriŇtirip, ol cyyldy ŇnarŇlyŇ-pile хoqzyderin corudar. Manaа paşкŇ polгаş oјnaar хereksel talazyн ыpŇp peer corukka namdan tuzalazyр turar хerek.

g) Хereezen connu egencek, tidim ewes pajdaldardan coguuru-pile adŇrŇp, ol massanŇ kulturzudup tepŇsideringe таарŇŇtŇr olарнын, iŇtinge corudar tuskaj azyldарнын хoqzyder polгаş хereezen connu хoј-niittinin ŇimcŇŇskininge yrgylcy соoŇkuladŇrŇn cigula polzur.

o) Хereezen connu ыncaar cŇrŇdar corukka nam kezigyny хereezennerden ijik-pe, idepkejliq arat хereezennerden tuskaj surgap oŇredirin polгаş idepkejliq ulustарнын olарнын orttuzun ce yrgylcy томujlap, anaа pottuq azyл corudarŇn namdan таарŇŇtŇrŇp ewileldeer.

i) Connu arazynda хаaja sŇek-ajmak, er хereezen tep ылгазыр ijik-pe, aas-sŇs, aazy can talazy-pile paktazyр, toramcŇlazыр coruun cok кѣrŇrŇga najŇral хolваанŇ хун-руу pŇzdarŇnŇn arга хemcŇqlerin namdan koncuq cigula kŇryр corudup turar uzurluq. Oon tugajynda revoluscu jozu curum tep cybeni ekki тапŇŇtŇrarŇn yrgylcyleer.

j) Massalbq azyldŇn pottandŇrŇlygalŇy хewiri polza, arat tymennin talazyndan idepkejliq polгаş sonuurgaldŇy eeldeк ewileldeziiŇkininde polur. Oon cizee polza: хural-cŇbŇŇ, azy-agŇj, politik, kulturun ajttŇrŇqlarŇga nam, cazактың sorulгаларын Ňaq oјyn-de тапŇŇtŇrŇp, onu pottandŇrarŇnŇga arat massanŇ ewileldeerin ŇakrŇnnandŇrar polгаş оon-taa ыnaj oјun-taamŇk, kino-curuk, кыш kulturun, margyldaа, oŇredilge kicceel cergeliq cyylderge connu kalваа-pile хандŇdŇr турар polur.

k) Respubliktyн solun parlalгазыр polгаş tus-tus organizas, azy-agŇj, kultur cerlerinin хana solunnarŇ polza, revolustuq nam, cazактың toktaal Ňiitpirlerin хazyк

cokka kyssediriniñ cidiq sersee polur. Ol polza, kalbak massanıñ azık polgaş xostuq xarılzaazıñnıñ organnar polgaj, ıncangaş uluq, picce solun parlagaga kalbak massanıñ xajıñbıskıñnıñ kirzişkinin yrgylcy ulgattırar uzurluq.

l) Ustynde cugaalaan massalıq xeqleeşkinge profes, areve, OKTE, RTO, PUN organizastar polgaş oñ kezigynneri xyn-pyry tiriq pottardırılğalıq şimceeşkinni corudup turgaş, pottarınñ murıñda turar sorulğaların kyusetpi-şaan, arat tymenni podunun cygyn ce kalbaa-pile xandıdar sorulğalıq. ıncangaş ol evilelderni tamcıstır arat massalarnı ıncaanđır eeldee-pile evileldeer corukka namnıñ talazıñdın podunun kezigynnerin ol-ce xarıbsalgalıq-pile kiiriştirgen turar.

m) Tıvanıñ arat tymeniniñ kooprazı polza, olarnıñ azıl-agıj, kultur amđıral xereqlelin saızradır xeqzyderinge pygy xemceqlıq xyreşti corudup turar koncuq algıq massalıq evilel polur. ıncangaş ol evilelge connu ulam

cookşuladıp, oñ azıl corudulğazıñga arat massa pottar ee poop onu pottarınñ karaanıñ oñ ıskaş kamgalap telgeredir coruktı cedip alırda, ustynde cyzyn pazın massalıq azıld tamcır turup ceder uzurluq. Manaa cizeeleerge, langı polgaş revis komistarınñ azılın tiriq turguzar töleede, ında kirişken nam kezigynneriniñ xarıbsalgazın xyn pyry negep otturup turar polgaş paza şadıqıca kaadırlarnıñ arazıñga polit. cırdıbıskın azılın şaq yrgylcy corudup turgaş, olarnıñ kazaral polgaş sonıurğalın ködyreringe namdan koncuq eresitiq azıld yrgylcy corudar jozuluq.

По-ла pygy massalıq azıld telgeredip turgaş, calı nasional revolutıq ulustun azıl-agıj, kulturun pedik cadazıñga cedirip, şaandakı kul poop coraan arat tymenniñ pazın meezinde sine pergen feodal jozunı artıbıskın xorazın eresitiq uzutkaar polgaş cazak, namnıñ calbıstıq revolusı jozuzı-pile caagaj caa kizi amđıralın şaq kezeede edileeriniñ oruun-ce salır turar sorulğazın şarkın kyssediribis ol polur.

TAR-ның ундыруоҗ тадъвьръ полгаş саң-хөөзу

Тъва Арат Республиктың ундыруоҗ, тадъвьръның политиктиоҗ сорудулгазы полгаş саң-хөөзунун хөөзылдезиниң төөгузы полза, Тъваның арат тымениниң тарлалга хемдилгеден адырлар, ерге şөlee тьвар тееш, темиссеzip egeleeniniң бир колдуоҗ кысыксызы полган. ОI темиссел-pile тыркан ерге şөleezin, ediniң cazaan 16 сыл тургузунда ulam рьзыоҗлар тургузарыңга ундыруоҗ, тадъвьръ полгаş саң-хөө полза, оон кыштыоҗ өzee роор келди.

Сыл теerge: капиталис полгаş feodalдың тыртыр келир төзы полза, коşkak şьдалдыоҗ арат тымени тарлар, оон et-xөrengizin албан ундыруоҗнун оруу-pile podunun хуузунда рьлаар сир coraaş onzazy-pile рајыр хөrengizip, хөrengitten кырынелер şьdal cok curtту узе сагыр алгаş, ол curtтуң арат тыменин тужулуга cedir jadaradyр хемдip, podu caaskaan yrдындыр semirip алгаş kalcaарар олурup peer jozuluoҗ. ОI ындьоҗ feodal jozu pistiң Тъвага paза ынаар тыртыр, таşтыккының ezelekileri-pile curtтуң feodalдарь Тъваның арат тыменин тарлар хемдip, olarga iji takыр кадьоҗ тарлалды 1921 сылга cedir yrgyley ediledip keldiler.

Кандьоҗ теerge: Тъва arattar ерге şөlee cok, таşтыккының kolonизь роор corda, ол капиталис idegetter ундыруоҗ, тадъвьръ тер culup сир cordu. Оон аңгы іштикинiң cazyj feodal teokrat idegetteri paза tapкыр ундыруоҗ, тадъвьръ тер culup сир cordular.

Бңcangaş Тъваның арат тымени полза, ындьоҗ тарлалга хемдилгеден адырлар хосталыр, ерге şөlee тьварының темисселин суоҗ-ле 1921 сылдын nasional revoluzunun уjezinde podаныр келгеş, revolus ундыре кааркан cybe еves, харың оон-таа мурнунда кааş on сылдар іштинде podap saktыр келген полгаş, ыlangьja 60 тургун cizeктиоҗ төөгулерден алыр полза, кааş-кааş удаа ерге şөlee, et-ekonom тееш темиссеzip-таа келген төөгулыоҗ тур.

Арат тыменден ындьоҗ темисселиди ундырыр келириниң ege yндезини полза, хамьктың мурнунда, et-xөrengizin албан-ундыруоҗ, jala-torguul тееш feodalдarga узе хавьрттыр cidirttip алгаş adak сөөлынде jadarap тыrep, амьдыраар arga cok роор келгеş, kezек пөlyу pile oorlap теerveдeер ijikpe, азь feodalдар-pile şуut-la ерге рьлаазьр темиссеzip турган суоҗ узuru ында.

Арат тымениң тарлалга хемдилгеден адырлыксаp ерге şөlee тьвьскаан revolustuoҗ темиссели полгаş podal sektili полза, 1917 сылда Orus curtтуңга полган октавр revoluzunun тилелгезиниң турzulгазы полгаş ол revolustan тургустунган ассь-хавьjaазь-pile nasional хосталгалыоҗ revolustu тилеткеş, таşтыккының ezelekci капиталистарың curtтуң іштинден ундыр тепкеş, арат тымен ергеzin холуга ар, aratтың revolustuoҗ nam, cazaan тургускаş 16 сыл тургузунда консуоҗ рьзыоҗ полгаş cedilgelioҗ кырынe роор турup

keldi. TÛwanÛn arat tÛmeni kaaş cÛs cÛl iřtinde tarladÛr kelgen cõvalanÛndan adÛrÛlgaş, pottarÛnÛn ergeliq cazaan turguskaş 16 cÛl turguzunda cÛrgaldÛq curttalgaga řilcip, kapitalistarga, feodaldarga xemdidip coraan, aar perge alban-yndyryunden adÛrÛr, oon ornunga kyryneniñ san-xÛÛzyn turguskaş, kyryneniñ tyrymyuq yndyryun cõguur òj-řaanda toktaatkan xemceen jozugaar perip turar. Ol san-xÛÛ polza, arat tÛmennin azy agÛjÛnÛn, kulturunÛn xamÛk xerakterin sajbÛradÛrÛnga saldÛnÛr turarÛn kÛm-taa pilir. Bncangaş TÛwanÛn yndyryuq-tadÛbbÛr polgaş san-xÛÛzynÛn politikiq tÛÛgyzyn tanÛzarda, uş uje cadaga yzyp polur. CÛl teerge: pireede revolus murnunda 1921 cÛlga cedir erge řelee cok, tařtkÛkÛ KÛdat, OrustÛn kapitalistarÛnga kolonij roop cagÛrttÛr, et-xÛÛngizin alban-yndyryuq teeş uze xavÛrttÛr jadarap, tyreeriniñ tujulunga cedip, řÛdaarÛr perge azyq cõvalanÛn ediler coraannar. Arattar cÛq-le tařtkÛkÛga alban-yndyryuq tÛlep xemdidip coraan ewes, xarÛn arat kizini xemdi cÛiir tajÛnÛn kaaş-kaaş tapkÛr turgan, cÛl teerge: ezelep cagÛrÛr turgan tařtkÛkÛ xÛÛngittennerden (KÛdattan) alban-tadÛbbÛr xavÛrÛr kelirde Moolduñ feodaldarÛn tamcÛr alÛr. Ol mool feodaldar paza tapkÛr yndyryuq nemer alÛr polgaş myn albannÛn xavÛrÛr kyÛssedir iřtikkinin feodaldarÛr pottarÛnÛn cizinge paza tapkÛr nemer alban yndyryer polgaş oon Ûnaj řazÛn xÛree xeree teeş, kaaş tapkÛr alban-yndyryuq xavÛrÛr kelirde, arat kizi xarÛksÛr rap raksÛr rap, jadarap tyrep ařtar suskar, òlyr-taa coruu kÛwejtugan.

Feodaldar polza, arat kiziniñ mal xÛÛngizi tÛnyr kuruqlaza-taa, xemdi tarlaarÛn kořkatpas et-edilei, ajak sawazÛnga cedir-le pÛlaar cip cordular.

Mool parÛmdaalÛq cizeen perttii kÛdÛr TozunÛn pÛr ancÛ òregeziniñ

tÛlep coraan alban-yndyryunÛn ci-zeenden ar kÛreeli. TÛwa ulus KÛdatka kolonij coruur yjede pir tozu òregeniñ cÛlda peer albannÛn polza, Ulaastajda kÛdat cãncÛn sajbÛtkã 3 kiř, SamagaldajÛn amÛn-nojanÛnga 1 kiř, ol albannÛn Samagaldaj polgaş Ulaastaj cedirer nojan polgaş kozuun tyzymetterinin řÛydelinge 2 kiř, kozuun cÛzaanÛnÛn xereqlelinge 1 kiř, myn albannÛn xavÛrganÛn polgaş kozuun cedirgeniniñ řÛydelinge teeş sumun cangÛ 2 kiř nemej xavÛrÛr alÛr.

Bncangaş cangÛs òregeniñ cÛl iřtinde Ûjaar-la peer albannÛn 9 kiř polur. Oon angÛ myn òregeniñ tÛleer iřtikki albannÛn polza, řazÛn talazÛ-pile lamalarnÛn xÛreege xural nom kÛlganÛnÛn xÛnezin xereqleli polgaş cedinge xereqler tep pir tergiin carÛr, pir kÛs ìvi, paza pir sarÛq řaj mÛndÛq cÛylderni xavÛrÛr ar coraan. Pir ewes ystynde ajÛtkã xamÛk albannÛn tÛppas polza, ol kizini tuzaal-pile albadar annatkaş, tÛrkan cÛvezin řÛptuzun xavÛrÛr alÛr polgaş argã cõktuñ kÛrÛndan òlyk tÛvÛlbas polza, arat kiziniñ par turgan ìvi malyndan xavÛrÛr alÛr uzurluq turgan. Ol yjede ìviniñ òrttee polza, uluq carÛ 1 kiř xÛlynge paar polgaş 1 kÛs ìvi 1 kiř xÛlynge paar turgan. Ol yjede Tozunun alban yndyryuq tÛlewesteri polza, sumun cangÛlar polgaş oon òry tyzymetter, paza teedi lamalar yndyryuq tÛleves, xarÛn arattardan xavÛrÛr cip coraannar tep, Uluq-taq sumuzu ařřak Irbiliq-pile PalsÛma olardan todargaj cugaalap olurar turlar.

Araattan Ûřkaş tajÛn kapitalistar, feodaldar cÛq-le TozunÛn cÛdÛr kalgan ancÛ arattarÛn xemdi cÛtkã ewes, xarÛn mal azy-agÛjÛlÛq uluq kozmunnarnÛn arattarÛndan oon-taa artÛk cem tÛr cip xemdi turgannar. CangÛs cizek-pile alÛrgã, Xemcik kozuunu pir arat òrege cÛl iřtinde UlaastajÛn cãncÛn sajbÛdÛnga 3 kiř alban òrgÛyr polgaş oon angÛda Sam-

agaldajnyñ амвьнь, raza Xemciktin feodal teokrattarъnyñ хавьгър ciiri Tozunnuñ arattarъnyñ хемдидип турган cizeenden kaaş tapкър uluq polur tur. Cyge teerge, Xemcikke feodal polgaş şazyñ xeree kajъ-taa козуун- nardan арттык telgereen polgaş arat kizini culup ciir tajзыннар консуq кө- веј турган.

Бнсагаş kajъ-taa козууннуñ arat- таръ pir төмеј хемдидип тарладьр, тьр- кан көрген cybezin, et-xөrengizin fe- odaldыñ тамъ теq uluq askыñ ce kiir sup, pottarъ jadarap тыреериниñ тужу- unga cedip, хуун tudup sytтеp, хар- cyктер хоорум тараа, хонук еет тиле- ир corup каар cordular. Oon kedere- erge feodaldыñ кара kulu роор, оон кадьq, сьтсак азыьн тун-хун cok кьльр пергеş, cyq-le азыq pozazyñ хьрнынга izeringe өј cordu.

XABЪPЪP AЛЪP YNDYRYYH KANCAP TURGAN

Taştykkъ kapitalistar polgaş iştik- ki feodaldar arattardan kaaş tapкър хавьгър алыр ynduryyñ канcaар хива- азыр cip турганьн ystynde cyylde cu- gaalaan Tozunnuñ cizeenden көзылген polgaj, cer-le feodal yjezinde yndyr- yq polza, kyrynege polgaş arat tym- enge tuzalyq cybege sangъs-таа kir- ves, şuptuzu feodaldарныñ хуузунда алыр cybezi роор турган tur. Cyl теer- ge, Кьдattыñ мансь хаань-таа polza, Тьবাদан а'ваннь хавьгър алгаş хуу- зунда азыqlaардан ань Кьдattыñ ar- at tymeninge tuzalyq cybe sangъs- таа pydyryp каар турваан. Mooldun, Тьваньн-таа feodaldаръ Тьваньн arat- тарьндан хавьгър алган хөrengizin pottarъ ylezip ceeninden ань улуска tuzalyq sangъs-таа cybe тургуспаан- нар. Cizee: 1921 сылда Тьва тuskaj kyryne роор турup келирде kyryneniñ сан-хөезын өзектедирip тургузар хө- енгі турган ijik-pe? Cok sangъs кь- зы көppejek-таа хөldyq cybe турваан. Oon ap көөрге, pottarъ ciirinden өс- ке сөрulга cogu иlden tur.

Olar arattарныñ хөrengi хокşulun xalaska хемдип тургаş, хөј ниittige tu- zalyq кьldьр pydyryp кылган cybezi көngys cok. Cyq-le feodaldар- ныñ erge-азььн камгалаар teokrattар- ныñ şazyñ хerekseli кьldьтарьнга pir camдьзын хавьгър perip турганнар. Ol cybeler am кандьq азык tuzalyq tur ap көreeliner: arzagar tugannаръ polza, амгь yjede inek-таа kazaazy кьльр arga cok curt сегі tur, өөредип каан surguulдаръ кандьq культурлуq tur, онu кьм-таа pilir төleede, tajы- вьгlaан хerek cok.

REVOLUSTUN ACCЪZY-PILE XOSTALGA TЪPKAN

Тьваньн arattаръ тькка yr yje iş- тинде тарладьр хемдидип coraaş, 1921 сылда nasional revoluzun ynduryp, arattыñ revolustuq namьн, cazaan тургузup алгаş, arat tymennin тьр, ce- dip алган cedilgeleri консуq uluq. Cyl теerge, arattar ergeni xolunga ал- гаş, азы-агььн saжьradьр, еrttem surguulга өөrenir хostalgalьq poldu. En ыlangьja ynduryq-tadьвьр talazy- pile taştykkъ kapitalistарга, iştikki fe- odaldарга тарладьр хемдидип coraan- ьндан хostalган polgaş iştikki албан ynduryq talazy-pile санал yndyrer er- geliq polган. Oon ap көөрге, 1921 сылдын nasional хostalgalьq revoluzu polgaş оон тургустунган revolustuq nam, cazaktan arat tymennin хостuq şөleen oruun карасаңьс ol азыткан.

PARЪNNAR YJEZI

Nasional revoluzu tiileeş, arattыñ cazak, namь тургустунup келирде, ar- attы хемдип coraan feodaldар ol tor- aan-na cinzeliq pөrgyn uştup şьqzaaş, megelep өнун хивускаадьр алгаş, ar- attыñ cazak, namьн ce şurgup kirip, arattыñ paazyнга kattap olurar arga тьварьн oraldaşkannар.

Ol idegetter cazak, namга şurgup kirip алгаş, кандьq азы кьльр турган- наръл теer polza, megelep aas кьгьн- га cugaalaарда polgaş saazyñ кьгьн-

ga toktaal piziirde koncuq revoluscu poop „arat tymennin erge ŧeleezin pot-tandĖrar, azyl-agĖj, erttem kulturun saĖzĖradĖr, yndyryq tadĖbbĖryn ciigedir“ tep cys-taa kattap toktaal yndyryp turgan, ŧĖnĖnda ap kŵerge, ol xerekte cangĖs-taa kyussettingen cyve cok tur. Cizee: 1923 cĖlda polgan ulustun 1 tugaar Uluq xuralynga yndyryq tadĖbbĖr polgaš saŪ-xŵ talazy-pile mĖndĖq utkalyq toktaal yndyrgen: 1. Yndyryq tadĖbbĖr talazy-pile koŧkak ŧĖdaldĖq arattarnĖ ciigedip, paj ŧĖdaldĖqlarnĖn yndyryun nemeer teen. Bnda 4 angĖlap ылгаань polza: a) 1—20 pada cedir, b) 21—100 pada cedir, c) 100—1000 pada cedir, d) 1000 podadan ōry xŵrengiliqler poldurup tus-tus ōskuryp xavyrar Ынсагаš, orttumak cizee-pile pada pyryzynden 2 laŪ onaazyr kĖldĖr taarĖŧtyrar tep toktaal yndyrgen tur.

Pir eves po toktaaldĖ paĖmdalar ar polza, jadĖbĖ arattarga yndyryq ciigeldezyn kŵrgyzyr turgan Ыскаш pil-diner. BndĖq polza-taa ŧĖnĖnda jadĖbĖ azyl-agĖjga kandĖq-taa ciigel kelderel cok. cyq-le ol xural kĖrynga arattĖn tŵleelerinin karaan caap erttirip turganĖ todargaj tur. Arattarga kelderel kŵrgyzer xamaan cok xarĖn ŧazyĖn talazy-pile xyree cĖzanĖn polgaš uluq lamalarnĖn mal xŵrengizin yndyryqden kelderedip algaš olarga onaazyr jozuluq tynny arattarnĖn kĖrynga tapkĖr conaar cordular.

2. Kyrynenin vyzdedinin carylgalyq talazyĖn tynyn 186.368 langa paĖylaanĖnĖn iŧtinde koziunnarga ŧkola paĖynnarĖ tudar tep 30.000 lan polgaš koziunnar cagĖrgalarĖnga paĖyn tudar tep 15.000 lan tŵzĖvileen tur.

Po taa cyylden ap kŵerge koziunnarnĖn pajdalyĖ saĖzĖradĖr polgaš ŧkolalarnĖ turguzar teen Ыскаш tur-la, ŧĖnĖnda ap kŵerge ЫндĖq cyyl cangĖs-taa kĖldĖnmaan. Cizee: 1929 cĖlga cedir-le kajĖ koziunga, koziun paĖynĖ, ŧkola paĖynĖ turzuk, cok teerge kĖm-taa margĖzĖr ŧĖdavas, yn-

dyryq tadĖbbĖr polgaš saŪ-xŵ talazy-pile mĖndĖq utkalyq polgaš oon-taa arttyk revoluscu pajdaldĖq toktaaldar saazyĖn kĖrynda ceze-taa par, onu xerek kĖrynda kyusseyiri cangĖs-taa cok. OlarnĖn xerek kĖrynda corudup turgan kyusseldezinden ap kŵer polza, ystynde aĖtĖkan revoluscu Ыскаш kĖldĖr pizip algan toktaalynga cĖdĖ-taa xamaarĖŧpas, cyq-le pottarĖnĖn erge azyĖnga, pajĖr xŵqzyryunge taarĖŧtyr saŪ-xŵ ceeli podalgazyĖn corudup, xŵj mŵngyn ceelini turazynda ap ap cer-cerge pottarĖnĖn xuu Pujan-padyrgĖ, Naramandugu suqlar sadĖqlarĖn turguskular, arattarnĖ mŵlcyur coruktu yndyryp turgan. Yndyryq-taa talazy-pile arattarga ciigelde kŵrgyzer tep megelep caap kaaš ŧĖnĖnda pottarĖ ciigeldeliq turganĖn kĖm-taa pilir poldur.

Ol idegetter polza, nam, cazakka ŧurgup kirip algaš, TĖva arat respublikĖn tuskaj togunnaar coruun sul-aradyr kattap, feodal jozunu egidip turguzup algaš, arattarnĖ xemdiir teen podalyĖn 1928 cĖlda polgan arevenin 4 tugaar Uluq xuralĖ polgaš namĖn 2 tugaar plenumunga cedir corudup keldiler.

KaracangĖs ystynde aĖtĖkan tŵŵylyq xuraldar polza, olarga caq-dĖbĖr ertter xamaan cok, xarĖn ŧiveclep turgan ujazĖn cara ŧaar yndyrypken.

Ынсагаš, namĖn 1929 cĖlda polgan 8 tugaar Uluq xuralĖ polza, cazakka, namga ŧurgup turgan paĖyn idegetterni arĖqlar yndyrer, yndyryq tadĖbbĖr, ceeliniĖn politiin cingine arattarga taarĖŧtyrĖr, feodal teokrattarnĖn alban yndyryun ulgattĖrĖr, olarnĖn ekonom kyzyĖn kĖzĖr kĖzĖgaarlaar, saŪ-xŵnyĖn politiin arattĖn azyl-agĖjĖ polgaš eritem kulturun saĖzĖradĖrĖnce uqlandĖrar tep koncuq ŧĖn revoluscu toktaal yndyrgen. Ol ŧiitpir-pile feodal-teokrattarnĖn mŵlcyur tĖrĖkan azĖk orulgazynga tuskaj tadĖbbĖr onaagan polgaš xŵrengizin-taa xavyrdĖ,

paza kyryne bydzedi polgaş ceelizin. in politiin cingine aratlyň azyl agyň, kulturun saşyradyňyň-ce şyn uqlan-dyňyň corutkan.

Bncangaş, po kaaş'la cýldar iştin-de azyl-agyň, kultur talazý pile cedip algan cedilgeleribis koncuq uluq tur. Cyl teerge, Tьva arat respublikta 5 poda cetpes örege cok, şuptu şýdal-dyq şýbrak, caagaj curttalga-ce şilcip turar polgaş 1929 cýlga cedir cok turgan emnelge şkolavьs, an харьп төр cerni kozumnar төpterin ханды-арыň ertkeş, sumularda tarap turar tur.

По coruk polza, saň-xөө ceelinin polgaş undyryq tadьvьrnyň politiinin şynyn ajttьp turary ol. Bndьq polza-taa ystynde төөгylыq toktaaldarnыň şyn ajttьşkьnnaryň kyssedir teeş, xerek kьrьnda kьlp corutkan azyl-ьvьsta politiktiq ьşkьndьtyq turganыň kьm-taa todargaj pilir poldur. Cyl te-erge, feodal-teokrattarnыň mөлcyur az-yl-agyňynga tuskaj tadьvьr onaryň polgaş хөrengizin хавьraryň şyn cor-udary-pile kadь orttumak şýdaldьq arattary paza kattaj көryp, olaryň хөrengizin хавьrarynga taa cedip tur-gan cyul par. Paza feodaldarga ceeli tьvьspas tep coruktu orttumak şýdal-dьq uluska paza хатаарыştьrьp ceeli

pervestep, olaryň azyl-agyň şuut kьzьp turgan coruktar par. Po pygy aldaktaldar polza, aratlyň camdyk ke-ziin feodaldar-pile kadьp algaş, revol-ustuq cazak, namdan ьradьp cararyn-ga cetken.

Nam, cazaktan podunıu prakt'in-de ьşkьngan aldaktalyň pilgeş, 1933 cýlda namnyň 2 tugaar onza plenumı, ulustıu Picce хuralьnyň 3 tugaar on-za cьzьp tus-tus cьldьrgьlaaş, ol хuraldardan erestiq cazap ajttьşkьn undyrgen. Ol ajttьşkьn-pile undyryq tadьvьr polgaş saň-xөө politiin caart-tyr corutkan polgaş an-taa хевеер corudup turar. Cazaktyň amgy undyryq tadьvьr saň-xөө ceeli politiin corudup turarynga arat tymen kon-cıq faaryzьp, nam, cazaan teskindir ulam-na şьrj eviledezıp, oran curt-tun kamgalaar coruunga revolustuq setkilin perip turar.

Tьva Arat Respublik tuskaj kyr-yne роор turup kelgeninden peer saň-xөө polgaş undyryq tadьvьrnyň poli-tik corudulgazьnyň topcu pajdalyň ys-tynde erengej səsterden pilip ar polur.

Bndьq polza-taa saň-xөөnyň özyl-de хөqzyldezi, undyryq tadьvьrnyň arat tymenge ciigep kelgen tugajьn-da todargaj sannaryň көrgyzer tur.

1923 CÝLDAN 1937 CÝLGA CEDIR BYDZET CARÝLGAZЬ

Uzun sanb	CÝLDARЬ	Bydzetin carýlgazь-nyň tyny	Ooq iştinden carýlgalaryň ыlgаны									
			Ulus azyl-agyňynga		Kultur polgaş kadьk kamgal-aarynga		Cazak-cagьrta carýlgazь		Oran kam galaaryngı		Өske carılga	
			tyny	xıu	tyny	xıu	tyny	xıu	tyny	xıu	tyny	xıu
1	1923 c.	186.368	—	—	62.996	33,8	111.156	59,7	12.216	6,5	—	—
2	1925 c.	404.761	16.574	4,1	169.587	41,9	43.345	10,7	4538	1,1	170 717	42,2
3	1928 c.	1.240.720	50.869	4,1	519861	41,9	132757	10,7	13647	1,1	523585	42,2
4	1930 c.	2.075.000	597000	28,8	614740	29,6	597260	28,3	236000	11,4	3000	1,4
5	1931 c.	2.258.100	650300	28,8	582.900	27,4	829.600	36,8	229300	10,2	20.000	0,8
6	1932 c.	3.049.900	1.465.900	48,0	685.200	22,5	530.800	17,4	318400	10,1	59.600	2,0
7	1933 c.	3.775.300	1.659.200	44,0	874.200	23,1	666.600	17,4	271.400	7,2	313 900	8,3
8	1934 c.	3.671.800	1.969.300	53,6	685.000	18,6	593.000	16,2	216000	5,9	208.000	5,7
9	1935 c.	2.673.500	784.500	29,4	885.300	33,1	692.800	25,9	226100	8,5	84 800	3,1
10	1936 c.	3.573.708	1253375	35,1	1010362	28,3	786.402	22,1	417 111	11,6	106.458	2,9
11	1937 c.	3.663.267	969616	26,5	1475194	40,3	784211	21,4	327646	8,9	106.600	2,9

По sannardan ар көрге, 1928 сьлға cedir парьынар уjezinde буд- zet сарьлгазьндан ulus азы агьыңга полгаş sosial кulturaға тep елен хөj тynner көстур полза-таа ол sannar хөj arattьн, караан меgeлер турганьндан анғы, оон-pile рудудур кьльр каан cy- bezi cok тep yстынде cугaалаан-мен.

Paza yстынде айткан тynner пол- за, cyл-ле кyрбздettин cьл cьлда сарьлгазьн көргyзур турар полгаş кyр- ynenin кур хөреngизи оон анғы пол- urun pilip алр хerek.

1930—1936 СЫЛДАР АРАЗЫН- ДА ТЫВА CONNУҢ УНДУРУҢ ТӨЛЕР TURGAN PAJDALЬ

СЫЛДАРЬ	Ундыруҗ тyny (акша- pile)	Арат өреge- ernиң келде- een хuuzu	Pir өреgenin yндыруyn ор- tumak cizee- pile podaarga	
			акша	көп.
1930 с	272.936	64,3	18	30
1931 с.	170.644	64,4	10	73
1932 с.	149.486	43,0	9	11
1933 с.	84.134	55,5	5	17
1934 с.	38.983	19,4	2	29
1935 с.	84.336	33,2	4	80
1936 с.	131.696	18,75	7	51

По көргyзyқлер полза, arat азы- агььларньн yндыруynyn тyny cьл py- y- le кьзьльр, arat өреgeлерниң төлеер yндыруynyn ортумак cizee ulam на ciiger padьр келgenи todargaj тур. Оон иштinden айттьрьқ yңгy-теқ cyл полза, 30 cьлда arattьн 64 хuuzu yн- dyryқден келдереp турган полза, сө- өлгy cьлдарда cynyң узурундан ку- дулар келgenил тep, po айттьрьқнь пи- лирде консуқ пелен. Cьл терге, пи- tin yндыруувьс tyрyмынде келдереер ciigeer cybeler тькка көвей полгаş онu хerek кььыңга келдередip-таа тур- ar-пис. Оон иштinden келдереен, хuу- zu кудулар турар coruk полза, arat өреgeлерниң азы-агььь saжьrap, маль өзур, тьвар орулгазь көвyдеp турарь- pile kizi полган на келдереер хuуга таварьспажьн paарь ьнда тур. Cizee yндыруҗ tyрyмынде онаagan yндыру- yнyn тyny 4 акша cetpesternи шуut келдереdir teen полза, arat өреgeлер- де 4 акша cetpes yндыруҗлер евезep, olарньн азык орулгазь uluқ роор турар cybe төлеede, olарга онаазьр yндыруҗ paza көвyдеp турар полур тур.

Uzun sanъ	MERGEZIP ӨӨRENIP TURAR AZЫLDARЪ	Тыва Төп көүр	Transport	Банкъ	Пошта	Устубыш	XOORXE	Mal-cep jaamъzъ	San jaamъzъ	Taq yletpyr ergeleer cep	Eleges „Toka“ kyrekonom	Arbq-paazanda „Xemcik-ool“ kyrekonom	Tarlaq sьbьncь kyrekonom	Ylegerliq stanzъ	Kedee azы-agъj skladъ	Kultur jaamъzъ	Cazak ceri	Шериq	Profes Tep komitedi	Iштikki xerek jaamъzъ
		Тыва Төп көүр	Transport	Банкъ	Пошта	Устубыш	XOORXE	Mal-cep jaamъzъ	San jaamъzъ	Taq yletpyr ergeleer cep	Eleges „Toka“ kyrekonom	Arbq-paazanda „Xemcik-ool“ kyrekonom	Tarlaq sьbьncь kyrekonom	Ylegerliq stanzъ	Kedee azы-agъj skladъ	Kultur jaamъzъ	Cazak ceri	Шериq	Profes Tep komitedi	Iштikki xerek jaamъzъ
10	Xerek ergelekcizi	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
11	Targannar	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Sekreter	1	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
13	Sadъoqьcьlar	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Majъьп, magazin erg.	7	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Janъz-pyry ertemniq	12	7	—	6	—	—	2	—	1	1	—	1	2	—	9	—	—	1	2
Şuptu		54	21	5	11	8	1	6	4	5	10	5	3	2	4	24	3	1	1	6

По устынде көргызып турар саннар полза, ол уjede сан талазъ-pile кyyssedip алган турган. Ынсаарга шынар талазъ-pile паза ындьoй консиуq евес теерден пашка кyyssetken cyylder пар. Сизее: санакьcьлар пар appargan, тuzalakъь бугалдырда бир кизи пар турган, transport талазъ-pile septekci targannar пар appargan полгаш оонтаа өске. По тываздыр алган каадырларнь рьзьктыгыр өөөредир азьды тьпзъ-pile corudup турган. Оон тynnelin 1936 cыдып 8 айны уjezinde namнып 10 тугаар Улуq хуралынга иктуштур тynnep-kөөрге мьндыq полган:

MERGEZIP ӨӨRENIP TURAR AZЫLDARЪ	Тываздыр 1935 cыдып 4 ажда	Каадыр рооп рь- зыгыр тургань 1936 cыдып 8 ажда	Өөөренип тургань
1. Санакьcьлар	32	31	6
2. Азы-агъj ergelekcileri	10	11	1
3. Kassaccьlar	10	8	1
4. Sestralar	8	8	—
5. Sklat ergelekcileri	9	12	—
6. Colaaccьlar	19	13	—
7. Өөөrenkciler	11	26	—
8. Аарьoй кизи азьларлар	4	7	—

MERGEZIP ӨӨRENIP
TURAR AZЫLDARЪ

	Тываздыр 1935 cыдып 4 ажда	Каадыр рооп рь- зыгыр тургань 1936 cыдып 8 ажда	Өөөренип тургань
10. Targannar	6	14	—
9. Transportcular	4	4	—
11. Xerek ergelekciler	4	4	—
12. Sekreterler	5	4	—
13. Sadъoqьcьlar	5	12	—
14. Majъьп полгаш magazin ergelekcileri	10	13	—
15. Өскелер	44	39	—
16. Septekciler	—	3	4
17. Машина-pile temir conarlar	—	2	—
18. Oruk tuduumuq taamfal- darъ	—	6	—
19. Brigattып тиргаларь	—	6	—
20. Pus машиназынып odakьcьlar	—	3	—
21. Bugaldыr	—	4	—
Şuptu	180	236	12

1935 cыдып 4 ажда 180 кизини тываздыр теп айтканьп 1936 cыда 248 кизи cedir тывазьткан. 1936 cыдып 8 ажда тynnep көөөрге 248 кизини иштinden 236 кизи каадыр рооп рьзыгыр турар теп санаар полгаш 12 кизи өөөре-

nip turgan, Monu ar kœrge, t̄vaz̄-dar talaz̄-pile polgaş kaad̄rlarn̄ ызы-ынд̄rar, kizizider talaz̄-pile cedişkin cedip alğanьn ajtt̄p turar polgaş tœḡylyq 2 tugaar onza plenumn̄n polgaş 3 tugaar onza сы̄şt̄yn ajtt̄yşk̄n̄n kyussedip, kyrynenin alban cerlerin kalvak arat tymenge cookşulad̄p turar. 1936 сы̄д̄n 8 ajda kyrynenin, xœj niittin̄, az̄yl-aḡyjn̄n 20 xire organizastar̄nda az̄yldap turar kizilerin san̄ 1455 kizi. Ooñ işt̄inden t̄va kiziniñ san̄ 902, xiuзу 61,8.

œske sœk kizilern̄n san̄ 553, xiuзу 39,2, kedee kozum̄narn̄n saḡrga polgaş nam, arevenin az̄ylsyn alban хаарлар̄n kazaaş, kyrynenin tœp polgaş az̄yl-aḡy, xœj niittin̄n organizastar̄nda kizilern̄n san̄n ar kœrge (kedee kozum̄nar cokka) t̄va kiziniñ san̄ 715, xiuзу 56,4, œske sœk kizilern̄n san̄ 553 xiuзу 43,6 poop turgan.

КААДЫРЛАРНЫ ПЕЛЕТКЕР ТУРАРЫ ПОЛГАШ ПИЛИШКИНИ КӨДҮРҮП ТУРАТ ТУГАЈЫ

1935 сы̄д̄n 6 ajdan peer 1936 сы̄д̄n 8 ajga cedip kaad̄rlarn̄n pel-etkeer polgaş pilişkinin kœdyrer talaz̄-pile eleen az̄yld̄ kы̄p kelgen:

Uzun san̄	Kand̄oq surguul	Kaaş aj xiu-ussal̄boq	Kaaş kizi	Tajylar̄:
1	Sanak̄s̄ surguulu . . .	6	12	Alban ceriniñ praktik kы̄nda az̄yldap turar sanak̄s̄lar̄n pargan.
2	Sestra surguulu . . .	6	20	Am yjede camd̄b̄z̄ surguuldap turar camd̄b̄z̄ az̄yldap turar.
3	Colaacc̄s̄ surguulu . . .	6	20	
4	Colaacc̄s̄ surguulu . . .	6	20	36 сы̄д̄n 7 ajda to-oskan.
5	Sad̄oq surguulu . . .	6	17	Coguur cerlerinde az̄yldap turar.

Uzun san̄	Kand̄oq surguul	Kaaş aj xiu-ussal̄boq	Kaaş kizi	Tajylar̄:
6	Sanak̄s̄ surguulu . . .	5	11	ТТК-н̄n rod̄n̄n praktik kы̄nda az̄yldap turar sanak̄s̄lar̄n
7	Oruk tuduu-n̄n surguulu	6	10	
Şuptu .		110		

1936—37 сы̄ araz̄nda 35 kizini sanak̄s̄ surguulunda turguskan ol surguul polza, alban cerlerinden kirip œorenip turar. TAR işlinge tuduoq az̄ylsyn nasionald̄n kaad̄r kiziler cok tœleede, SSRE-nin Krasnojarskij, Avakan xoorajlar̄nda 27 kizi tuduoq surguulunda œorenip turar.

Am po 37 сы̄da camd̄k alban cerleri polgaş organizastar̄n̄n kaad̄rlar̄n 1935 сы̄ga tœmejlep kœrge:

Organizas attar̄	1935 сы̄da			
	T̄va	Xiu	œske	Xiu
1. Bank̄	5	22,8	17	77,2
2. Таq̄ yletpyryn erge-leer cer	10	25	30	75
3. Pošta	10	37,1	17	62,9
4. Xooraj koop	23	23	77	77
5. Ust̄b̄b̄ş	8	18,2	36	81,8
6. Sovt̄b̄trans	27	18	123	82
7. Tœp koop	18	19,6	74	80,4
Şuptu . . .	101	21,26	374	78,74

Organizas attar̄	1937 сы̄da			
	T̄va	Xiu	œske	Xiu
1. Bank̄	12	37,5	20	62,5
2. Таq̄ yletpyryn erge-leer cer	28	34,6	53	65,4
3. Pošta	29	63,7	15	36,3
4. Xooraj koop	41	62,13	25	37,87
5. Ust̄b̄b̄ş	13	27,15	22	62,85
6. Sovt̄b̄trans	53	27	144	73
7. Tœp koop	49	52	45	48
Şuptu . . .	225	40,98	324	59,02

Murnunda 7 organizastyn 1935 сылдыҥ тьва каадырларынн хуузи 21,26 хуу турда 1937 сыда 40,98 хуу роор турарь полза, ро аразьнда азыл-агыҥ cerlerinde texniktiq каадырларнъ eleen peletker алган тур. Ам пис moon songaar азылды corudarь-

вьста ро corudup турган азылдарьвьсть ulamь-pile тындыр corudar pol-gaş namnyn 10 тугаар хуралындан каадыр тугаында undyrgen ajttььшкьнн кyuessedip аарьвьсть-pile кyзy-vysty undyrer uzurluq-pis.

TAR 16 сы ојунда nasionalдың ты пизии

Тываның арат тымени 1921 сыдын мурнунда поттарын тыл-пизии хамаан чок политикти эргези пежин чок корду. Карачангыс Улуу октавр революзунун ассы-хавыжаазы pile өөскүр ун-ген, nasionalдың хосталгалық революзу Тываның арат тыменин тагытккыны езелекчилери полгаш иштиккинин feodalдарын аспаандан адыр хостааш, кизи ниитилдин хостуқ тепшир, сыргалдық курттаар оруун азыдыр перген.

Тыва улус 1921 сыдын мурну хамаан чок, 1929-30 сыдarga cedir podunun nasional тыл-пизии чок корду. Бусаарда, тус улустун хамык хереен мool тыл-пизиктин кыргага корудуп турган полза-таа ол пизикти пилир кизи консуқ ховар турган. Ол пизикти пилир улустар колдуунда кынарал теер полза, кааш порбак feodalдар полгаш оларнын азы-төлы пакка-сокка пилир турган.

Arattarнын talazyndan pizik piliri kandyq turghanyl teer polza, paryk chok turghanyl. Ol mool pizikke öögenir tep cybe arattarga koncuq perge turghanyl polghash ulustun erttem kulturu ködyrlyr arga chok turghanyl kymghataa todargaj poor tur.

1929 сыга cedir Тываның nasional тыл-пизии ундыrer coruk cyge saadap turghanyl, оон сыдagaаны cydel teer polza, оон сыдagaанын иji cyylypile tajybyrlap polur tur.

Pireede, Тываның nasionalды хостаар революзу бир тугаар eelceqde тагытккыны езелекчилерин тус куртун иштinden ундыr ojlatkash, иштиккинин feo-

dal erge sagyrgazyly tyzyryp, orannyl xamaaryspas pot-ergeliq respublik kyldyr turguzup alyr tep coruktu cedip alyr byndyq-la pelen ebes turghanyl. Byndyqnyl төleezinde, Тываның nasional хосталгалық революзу хамык cybeni шuptuzun ыja bir kashyjna сыдын иштinde кылыр алыр argash chok turghanyl. Cyge teerge, ol yjede, orannyl хamaaryspas pot ergezinge polghash arat tymennin тыркан erge шөleezinge удurlanganyl иштikki, тагытккыны ак теервечилерин чок кылыр pazarynnyl ед-пе шыгыбы yjezi poor turghanyl узurunda Тываның арат тыменинин төөгylyq temisselinin kol kyzy ынаар uqlanganyl turghanyl.

Ijide, arat tymen ol kontrrevolustuq idegetter-pile temissezip, podunun курttunun хamaaryspas pot-ergeshin erestii-pile kamgalap turda, Aratтын Revolustuq nam cazaанын paatalgazylynyl хамык адырларын-се парынын idegetteri шurgup kirip alghash, nasionalдың тыл-пизиин cogaadyr, улустун erttem kul'urun ködyrer tugajynda kandyq-taa arga хемceq ар corutpajyn turghanyl polghash харын оон турzuk onu таарыштыr cogaadyr telgere diringe moondak polurn oraldazyr turghanyl.

Kapitalizm polghash feodal jozunu parymdalaan paryn idegetter Тываның тыл-пизиин cogaadyr telgeredir coruktu cyge oraldashpajyn, харын апаа moondak polurun oraldazyr turghanyl teer polza, бир ebes Тываның nasional тыл-пизии cogaattylyr тыртыр keer

polza, arattar pottarыны ол piziinge koncuq tyrgen өөренгеş, politiktiq medereli pedij peerde, pistin erge şeeviske xaldaş peeri cajlaş cok tur eves-pe tep cybeni podaaş, тьва ты-пизикти cogaadyр, arat tymennin erttem piliin kedyrer tugajында караөzegeer sagыş salvajын турган polgaş хагып ону өskeer pudap тургаş, saadadyрып koncuq-la oraldayр турганнар.

Feodaldарныц ол ындыц podalyн kyysseдиr төleede, nasional тыл-pizик tugajында teokrat-teedi lamalar cуny kancар турганы теer polza, ол talazy-pile arattарныц paazyн tenidip, ugaанын ergider teen podaly-pile kargыş curttar polur nemes, franзы ulustарныц тыл-piziinden yleger алгаş, „Тьва узык“ cogaadyр ulus-pis teeş, arattarga kancар-таа aaj-cok perge, pir узыкты 3-4 узык-pile kozup piziir pajdalдыц perge узыктерни. Cadaananыц ystyу xyreezinic teokrattарь cogaadyр pizip турган.

.Olar ол ындыц arga хereqлер „тьва узык“ cogaadyр tep kajып, kancар тыр алганы теer polza, şaanda-la Тьва curttunga kelgen kargыş-тарныц төleeci polur idegetter-pile хагылазыр турган тurlar. Oon paşka өlgen katканыныц Тьваныц тыл piziin таарытырьр cogaadyр erttemdenner polur ijik. Olar, polza, nemes, franзы узыктерден yleger алгаş, Тьваныц тыл-piziin cogaadyр-pis tep турган polza-таа, тыл-tomaаныц aялгazy тьва ulus-pile cooқşulazyр турар Tyrk ulustun төөгylyц cogaaldарып pir-таа paгым-dalavajып турганнар. Ыncangaş, nasionalдыц erttem kulturунуц purungaar теpşiiр coruungа еп-ne kol moondak роор турган cybe polza, kapitalizm polgaş feodalizmныц jozuzup paгымdalaан paгып idegetter-pile teokrattарныц хоралыц podalga corudulgazyнда роор тур.

Oларныц moondak роор турганыц todargaj тур tep cybenic хereccizi pol-

za, 1929 cыlda polgan, namныц төөгylyц 8 тугаар Uluц xuralь cazak, namныц paaşтаар cerlerine şurgup kirip алгаş турган, paгып idegetterни cыла şapkaş, nasionalдың хostalgalыц revoluzунуц murnunda турар kol sorulgalарныц pottандырар tugajында todargaj ajтыыşкынарныц yндыргеş, cazak, namныц paaşтаар cerlerine arat tymennin cөp yzeldic төleelerin соңгуп олурттup kaarga temgi төөгylyц xuralдың toktaal şiiрpirlerin top toraan хerek кырыга pottандырар egeleen polgaj. Cыл teerge, namныц 8 тугаар Uluц xuralь—Tyrk ulustun latin узык-pile cogaatkan caa узуун тьва тыдың onza pajdalыnga таарытыр cogaadyр хereqлеer ajтырыцныц еп tyrgen jozu-pile aзыldaарып ARN TK га таqзыр тур tep ajtkan polza, ону top toraan kyyssetkenin ap көerge, temgi idegetternin moondaktap турганыц todargaj тур.

Тьваныц arat tymennin cөp yzeldic төleeleri 8 тугаар Uluц xuralдың toktaatkanың jozugaар nasionalдың тыл-piziin cogaadyр coruktu pottандыргаş, 1930 cыдан egeleeş-le arattарныц pottарыныц тыл-piziinge өөredip egeleen. Oon peer am cyq-le cedi cыл роор тур. Po cedi cыдың іştinde nasionalдың caa cogaattыngan тыл-pizii koncuq tyrgeni-pile sajзыраан.

Pottарыныц nasional тыл-piziin Тьваныц arat tymeni koncuq өөryşkylyу-pile pajыrlap, idepejlii-pile өөrenip turda, kontrrevolustuq feodal-teokrattарныц talazyндан arat tymennin аrazyнга cyзып-paazyн puruu surttaal nepteredip, тьва pizикти telge-redirectinge хora cedirip, ону şуut узуткаарып paza kattap janzы-pyry argalar-pile oraldayр турганнар. Ыncalza-таа, feodaldарныц ол хоралыц puruu surttaalyн arattар pillar polgaş оларныц хорazyнга алырjып, pottарыныц тыл-piziinge koncuq tyrgeni-pile өөrenip, kulturлуц pajdalып өry теpşidip kelgenner.

Nasional tьl-piziktiң azьk tuzazь

Nasional tьl piziktiң azьk tuzazьn todargaj tajьbьrлаar polza, koncuq хej polur uzurunda, men maңaa ооq cyql-le kol cyulderin topcular temdeqlееjin.

Nasional tьl piziktiң azьk tuzazь cogum cyl teer polza, pircede, arat conнaа kulturлуq tepшilgezин tyrgededir.

Ijide, orannьn azьl-agьjьn sajьradьr corukka tuzalьq.

Uште, orannьn iшtinde feodal jozu-zunuң tazьbьn erestiql tura tьrttьp cok kьbьrьngа kancaar-taa aaj-cok ci-diql cepsek polur tur.

Tьrite, arat tymenniң politiktiql mederelin pedidip, olarьn revolustuql jozu-pile kizizidip Өoredir corukka koncuq uzur tuzalьq.

Peште, nasional uran cogaaldь sajьradьr corudar corukka paza koncuq tuzalьq tur.

Aldьda, ulustuң tьl-tomaan can-gьs aaj kьldьr elvedip sajьradьrьngа uluql uzur tuzalьq.

Cedide, xamaarьspas pot-ergeliql ulustuң tuskaj togunnaan xereen pa-dьtkap corudarьngа koncuq uluql uzur tuzalьq poor tur.

Seste, arat tymenniң arazьnda xarьl-zaazьn kalbarttьp sajьradьr corukka paza kancaar-taa aaj-cok uluql uzur tuzalьq poor tur.

Po ystynde ajьtkan kol cyulderni niittizi-pile cugaalaarga, pir eves arat tymen шuptuzu podunun tьl-pizii koncuq ekki Өorenip алган turar polza, azьl-agьjьn, erttem kulturьn, амьдьral pajdaldь caa janь-pile corudarьnьn хамьk azьk tuzazьn pilir polu pergen turar. Ындьql polgan uzurunda, nacionaldьn tьl-pizii амьдьraldьn хамьk адьrlarь-pile tuduш polgaш ol адьrlarьnьn ең cugula peldiri polur tur.

Tьl-piziktiң ol хire uluql azьk-tьql tuzazьn Lenin paшkь koncuq шьn cugaalaan, Cyu tep cugaalaan teer

polza: Pizik pilves kizi politiktiң taш-tynda turup turar—teen.

Oon ap kӨerge, tьl-piziktiң azьk tuzalьbь koncuql pildingir tur. Pir eves kizi pyryzy podunun nasional tьl-piziiңge ekki Өorenip альr polza, orannьn azьl-agьjьn sajьradьr, arat conнuң erttem kulturun kedyryp, podunun politiktiql mederelin Өyledip, orannьn iшtinde feodal pajdальnьn хамьk arttьncьzьn cok kьbьr uzutkaar polgaш оon-taa Өske хамьk cyulderni corudarьngа koncuql idepkejiql, medereldiql kirzikci poluru cajлаш-taa cok cybe tur.

Po cyulderniң todargaj paгьmда-azьn am pis хerek kьrьnda keryp tur-pis. Cyl teerge, nasional tьl-pizikti arat tymenniң iшtinge nepteredip egeleenden peer Ындьql-la yr polvaan polza-taa, po arazьnda ulustuң azьl-agьjьn, erttem kulturun, politiktiql mederelin kedyryp, TAR-ньn хамьk хereen podubustuң nasional tьl-pizii-vis-pile corudup turar apparganьbьstan peer po pygy cyulder koncuql tyrgeni-pile puruңgaar шimceeniң pilir polgaj-pis.

Nasional tьl-piziktiql polganьbьstan peer am TAR 16 cьl polgan ojunga cedir tьba tьl kьrьngа eleen хej nomnarnь-taa undyryp, nam, cazaktьn хамьk cugula cugula toktaal шitpirleri polgaш хун pyryнун uguulga surttaaldarьn-taa nom, tepter, solun setkyyl tamcьшtьr yrgylcy undyryp, arat tymenniң arazьn-ce taradьp, tanьшtьrardan angьda olarьn хerek kьrьngа pottandьrar corukka koncuql tyrgen tuza poor turar.

1930 cьldan egeleeш, 1937 cьldьn 6 ajьn 30-ge cedir po arazьnda tьba tьl kьrьngа undyrgen janь pyry nomnar (Өske aar-saar cyulderni sanavaska) 160 cedip turar. Po mьnca хire unyp turgan janь-pyry nomnar-ньn utka шьnarьn ap kӨer polza, arattarьn pottarьn-taa, uruql-tarьn-taa pizik-pilikke tyrgen Өoredir sorulga-pile uluql, picce ulustar keryp Өere-

nir yzykter, ulustun politiktiq piliin kɵdyrer tɵleede, politiktiq nomnar, arat tymenniң aзы-ағьы, erttem kulturun tyrgen kɵdyrer tugajynda, nam, sazaktyң uluq, picce xuraldarьnyң yndyrgeñ tɵgylyq toktaaldarь polgaş oon-taa ɵske janzy-pyry nom tepterlerni yndyryp turar. blangьjada sɵlgy 1936 сыл polgaş 1937 сылдың pir tugaar cartьynda, ege cada şkolazьnyң xereqler camдық erttemner tugajynda nomnarnь yndyrgeñ polgaş yndyrerin am-taa ulam-na oraldarzьp turar. Oon aңьda, nasional тыл pizik тыртыр telgereeniң xaraazь-pile nasionalдың uran cogaaly paza kidin-ne saa тыртыр tettip olurar appargan.

Cizeeleerge, ergi, saa şaqьnyң janzy-pyry ьylarnь, nasionalдың ergi, saa амьдралың kɵrgysken cyul-pyry şuilerni, janzy-pyrynyң saa saa solun şylykterni polgaş tooldarnь-taa тыва тыл кьыңга cogaadyр pizip yndyryp turar appargan.

TAR 16 сыл ојунда тыва тыл piziktiң talazь-pile cedip algan cedilgel-erivisti topculap pezin cugaalaarga toozulbas poor tur.

Po arazьnda ol xire uluq cedilgeni cedip alganьыс кьыңга-taa pilingir polgan.

Nasional тыл-piziktiң talazь-pile po xire cedilgelіq polgan polzubussataa nasional cogaal talazь-pile arat tymenniң coguur negeldezin am-taa ьrakta-la xandyрьр şьdavaan-pis, cedip albaan cyvebis am-taa koncuq xɵj.

Cyl teerge, cogaaldың narьn ar-gazьyңга mergezeen kaadyрlar koncuq eveş. Unyp turar nom, tepterlerniң curuk xandyрьlgazь тыртыңaj cetpes, uran-cogaal polgaş uruqlar nomunun cogaaly amdьgaa cedir ekki corubajьn turar, orttumak şkolaga xereqler ɵoredilge nomnary am-taa ynmejın turar polgaş unyp turar nomnarnьny şьnarь am-taa kudu oon-taa ɵske cetpes cyulder xɵj.

TAR 16 сыл ојунда nasional тыл-piziktiң talazь pile cedilgeler polgaş cetpes cyulderni temdeqler, am turup turar cetpesterni uzutkaar polgaş saa-saa cedilgelerni cedip ap, тыл pizikke ekki ɵorenip, тыл-pizikti sajьradьp corudarьyңга erestiq xyreşti salьr uzurluq-pis.

SSRE-niň ulustaryňyň er najbralyňyň Konstituzu

Sovet Sosialistýoý Respublikalaryň Ewileli polza, bir tugaar polgaş iji tugaar peş syl plannaryň cedilgeliý kyssetkeniniň xaraazy-pile sosializmniň uluý curtту poor öskerilgen. Kizi kizini tarlaar coruktu pyryny-pile cok kыльр uzutkaan. Aзыl cокtаныр coruk cok polgan. Uluý kыstyоý et-yletpyryny turguskan polgaş ködee aзыl-agьjнь kolduunda şuptuzun kolxostaşтыр-ыр kattыştırgan.

Aзылсын tymennin materialдыоý-таа, kulturлуоý-таа pajdaly ködyrylgen polgaş angь cok sosialistýoý niittileldi turguskan.

SSRE-niň curtlunga polgan po-la pygy öskerliışkinniоý andarlъьşкыnnaryň uzurundan caa Konstitustu kыльр negettiniр kelgen tep cybeni pis pilir polgaj-pis.

Konstitus teerge polza, curtтun ekonomnuоý polgaş politiktioý pajdaly todargajlar aьtkan, kyrynenin undezin xoojluzu polgaj.

Men maңaa konstitus tugajьн şuptuzun cugaalawas-men, харьн оон cyq-le nasionaldaryňь ergezinin tugajьnda, nasional mozular polgaş respubliktar tugajьnda pizeenin cugaalaar-men.

Stalinniň caa Konstuzun cugaalalaryňь murnunda, ergide turgan Konstitus polgaş Sovet Sosialistýoý Respublikalaryň Ewileli kancap turgustunur kelgeniniň tugajьnda topculaar appaar.

1922 cыlda SSRE-niň iştinge poor turgan хamaattы tajьнь тaa төngen. Yletpyrcinner, хөj tymen taraaccыnnar wolşevikternin paaştagazy-pile kapitalistaryňь, cer-pajlaryň aзыр tiileş, caa амьдыралдыоý tajьнд tuduuşkunga kiripken.

Ыncalza-таа aзыl-agьjнь turguzary, sosializmнь turguzary polza, хamaattы tajьнь aзыр tiileeninden kancap-таа perge polur cybe tep Lenin paaş udur cagyр turgan. Cyge teerge, pygy telegejnin tajьньньн polgaş хamaattы tajьньнд төngeniniň soonda sosializmнь egelep turguza peer teerge, curtтun iştinge yrelgen, puzulgan хамьк cybelerni murnaj septep, selip aлыр cugula. Oon ьnaj pygy curtтарыňь kapitalistaryңга tuzalap turgan tajьnnar curtтun iştinge koncuоý хөj caşтыньр cыдыр kalgan turgan.

Şak мындыоý perge pajdal turup turda bir sovettioý nasional respublik caaskaan tuskajlanьр turup algaş, podunun aзыl-agьjьн ködyryp, taşтыккь, iştikkinin tajьnnaryңdan podun kыngalap ar şьdawas turgan ijk.

Мынсар keerge, pygy aзылсын tymenniň kyzyn kattыştırарь negettiniр kelgen. Lenin-pile Stalinga paaştatkan wolşevik nam polza, sovet respubliktyоý ulustaryňь arazynda kattыşkan kыstyоý ewilelin turguzaryňь kыjьrgan.

Oon 1922 cыlda Orustun, Ukrajьньн, Zakavkastьн polgaş Belorustun sovet respublikary potтарыňь Uluý

xuraldarýnga sovet respubliktar kattyškaş, canğys ewileldiğ kyryne turguzar tugajýnda tus-tus şiitpir yndyrgenner.

1922 sýldyň uzunda 12 ajda polgan pygy Sovet respubliktarňyň Sovetteriniň 1 tugaar Uluğ xuralýnga ol kattyzýşkynnyň ajttýrýň cugaalaşkaş, Lenin-pile eş Stalinniň sanalyň jozugaar Sovet Sosialistýoğ Respubliktarňyň Ewilelin turguskan.

SSRE-niň pir tugaar Konstituzun polgaş amğys saa Konstituzun cogadyr klyrýnga eş Stalin şuut kirzip, paaştap turgan.

1923 sýldyň 7 ajnyň 6-da SSEE-niň Töp Kyusseki Komitedi SSRE-niň pir tugaar Konstituzun tyr padýlaan. Oon 1924 sýldyň 1 ajda Pygy ewileldiň sovetteriniň 2 tugaar Uluğ xuralýnga ol Konstitustu şuut yze padýlap yndyrgen.

En paaştaj SSRE-ge 4 ewiledeşken respubliktar turgan. Ol respubliktarňyň mañaa todargajlaarga: Orustun federazy, Ukrajyň, Belorus polgaş Zakavkastyň federazy—mýndýoğ 4 sovet sosialistýoğ respubliktar SSRE poop kattyşkan.

1925 sýlda Orustun Federatiftýoğ Sovet Sosialistýoğ Respubliinge kattyzýr turgan Uzbek polgaş Tyrkmen olar ewiledeşken respubliktar klydyr turgustungan.

1929 sýlda, Uzbekke kirzip turgan Tazikty tuskajlaaş, paza ewiledeşken respublik klydyr turguskan.

Sovet Sosialistýoğ Respublik kattyzýr turup kelge-le (1922 sýldan pe-er) 14 sýldyň iştinde kancaar-taa aaj-cok özyr sajzýrap öskerlip kelgen. Mýncangaş Konstitustu caarttyr cugula appargan tep moon murnunda cugaalaan polgaj.

1935 sýldyň egezinde SSRE-niň Komunistýoğ namyňyň Töp komitedi polgaş SSRE-niň Sovetteriniň 7 tugaar Uluğ xuraly polza, SSRE-niň saa Konstituzun klyr tep şiitpir yndyrgen polgaş saa Konstitustun töle-

wilelin klyr-pile eş Stalinga targa-latkan Konstitus Komizyň turguskan.

Ol komis Konstitustun tölewilelin klygaş, arat tymenge cugaalaştyrarp-pile SSRE-niň pygy parlalgalarýnga carlap yndyrgen. Ol Konstitustun tölewilelin arat tymen 5 aj xirede şyup cugaalaşkanynyň soonda, SSRE-niň Sovetteriniň 8 tugaar Onza Uluğ xuraly clygaş, añaa Konstitus tölewileliniň tugajýnda eş Stalinniň töegylyğ iletkeli polgan.

Ol xuraldan Konstitustun tölewilelin pirde-piree cok todargaj cugaalaşkaş, 1936 sýldyň 12 ajnyň 5-te Sovet Sosialistýoğ Respubliktarňyň saa Konstituzun şuut padýlap yndyrgen polgaj.

Ol Konstitustu klyr pydyreringe eş Stalin podu-pile şuut paaştap, xolupile tudup klyrkan polgaş Stalinni yjezinde pytken poorga, Sovet Ewileliniň pygy ulustary, onu Stalinniň Konstituzu tep aldarzýtkan.

Stalinniň Konstituzunda nasional ajttýrýoğ polgaş SSRE-niň ulustarynyň ep najbralyň rýzýqlaar ajttýrýoğ tugajýnda cuny cugaalaanynyň mañaa ar koreeli.

Portta paza cugaalap kaar xerek, cyl teerge, nasional respubliktarňyň polgaş nasional mozularnyň søelgy cýldarda uluğ cedişkinnerin, özyyşkynnerin saa Konstitusta kergyzyr, tyrmcydyp rýzýqlaan. Oon pir todargaj kergyzykcyzy polza, SSRE-ge ergide 7 ewiledeşken respubliktar turup turgany, saa Konstitus jozuzu-pile polza 11 ewiledeşken respubliktar polgan.

Ol 11 ewiledeşken Sovet Sosialistýoğ Respubliktarňyň mañaa adap sanaarga: Orus, Ukrajyň, Belorus, Uzbek, Tyrkmen, Tazik, Gruzin, Armjan, Azerbajzan, Kazax, Kyrğys—şak mýndýoğ ten egeliğ 11 respubliktar kattyškaş, SSRE tep, xoj nasionaldarnyň ekki tura-pile kattyşkan kyrynezi polur.

Murnunda Zakavkastıy Federatıfıy Sovet Sosialistıy Respublii poop kattızyr turgan—Gruzin, Armjan, Azerbajzan tep respublikarnı yzeeldirzin tus-tus ebiledeşken respubliktar kıldır carır turguskan.

Paza murnunda Orustıy Federatıfıy Sovet Sosialistıy Respubliin iştıngı avtonomnuq respubliktar poop turgan—Kazak, Kırgıs tep respublikarnı am iji tuskaj ebiledeşken respubliktar kıldır turguskan.

Мынсагаş caa Konstitusta—Azerbajzan, Armjan, Gruzin, Kazak, Kırgıs tep 5 caa ebiledeşken respubliktar par polu pergen tur.

Ol respubliktar am cyge ebiledeşken respubliktar polganı tize, Lenin—Stalınnyñ nasional politiin parımdalaaş, Sovet kyrynenin cygyn-den uluq tuzalamcını kergyzyp, sağış salganı-pile ol respublikarnıy socialistıy et-yletpyry-taa, kōdee azı-agıy taa, nasional xevirliq, socialistıy şınarlıq kulturu-taa özyr saızırap, politik talazı-pile rızır mögelenip kelgeninden ebiledeşken respubliktar kıldır turguskan tur.

Pir eves kapitalistıy kyrynelerde paktaap turar nasionaldar ol ıškaş tuskajlanır teen polza, yr yjenin iştinde arat con xan-cinin tep temissezip turgaş, cedip alır. SSRE-de ınydyq eves tep cyve ystynde sugaalaanından togargaj tur.

Oon angıda Stalinnyñ Konstituzunda Kavarda-Balgarnıy, Xalmıktıy, Seccen-İnguşun, Songu Osetijniñ, Marijnıy, Kominıy, avtonomnuq mızularnı avtonomnuq respubliktar kıldır tepşidip caarttır turguskan. Olarnıy caartınganı paza-la ystynde ebiledeşken respubliktar ıškaş azı-agıy, kultur talazı-pile özyr rızır kelgeninden polgan.

Sovet Sosialistıy Respublikarnıy Ebilelinde paktaap turar kandyq-taa ajmaktar, nasionaldarnıy xamaattılarınıy ergezinde ılgalır cyve picciitaa cok, şıptuzu ten. Po tugajın caa

Konstitustun 123 tugaar cyylynde tyrymcydyp pizeeni polza:

“SSRE-nin xamaattılarınıy, nasional ajmaa polgaş keziniñ öny xamaan cokka azı-agıynıy, kyrynenin, kulturnun polgaş xej niittiniñ-politiktin amıdyralıynıy pygy talazı-pile ten ergeliq turar rızılvas kadyq xoojlu tyrym polur.

Xamaattılarınıy keziniñ öny polgaş nasional ajmaan parımdalaaş, olarnıy ergezin kandyq-taa janız-pile şıut ijik-pe şıut eves kızıgaarlaar azı şıut eves arttyk erge tırsır polza, paza kandyq pir keeş öny polgaş nasional seektı öry kōer, azı özeñeştırer polgaş kudu kōer coruktı xoojlu tyrym jozugaar kadyq şıider.”

SSRE-nin caa Konstituzunda tus-tus nasionaldarnıy ergezinin tugajında paza caarttylga öskerlişkin kiirgen. Ol kiirgen caarttylga polza, nasionaldarnıy ergezin ulam pedidip, kalvarttırınga uluq azık tuzaldyq caarttylga polur.

Ol caarttylga polza, SSRE-nin Teedi Cöylelinin ten ergeliq 2 orduzunun pıreezi polur. Nasionaldarnıy Cöylelinge xamaarızır caarttylga polur. SSRE-nin pir tugaar Konstituzunda Nasionaldarnıy Cöylelinge, respublik pyryzynden 5-5 tōlee, aıtonomnuq mozu pyryzynden 1-1 tōlee kirer uzurluq turgan.

Ol tugajın caa Konstitustun 35 tugaar cyylynde ajtkanı polza:

“Nasionaldar Cöylelin SSRE xamaattılarınıydan songurda, Ebiledeşken polgaş avtonomnuq respublikardan, avtonomnuq mızulardan polgaş nasional okruktardan songuur xemcee polza: ebiledeşken respublik pyryzynden 25 tōlee, avtonomnuq respublik pyryzynden 11 tōlee, avtonomnuq mozu pyryzynden 5 tōlee paza nasional okruk pyryzynden 1 tōlee songuur.”

Po polza, ordularnıy kezıgynneriniñ sanıynıy-taa talazı-pile, olarnıy

demokrat jozuzun parымdalap turguzar-taa talazь-pile olarнын тең ergezin мында айткань ол тур.

Murnunda Nasionaldar Cөyleli tuskaj targa cok turgan polza, am caa Konstitus jozuzu-pile tuskaj targalyq. Ol targa polza, Ebileldin Cөylelinin targazь-pile тең ergeliq polgas Teedi Cөyleldin kattьskan xuralьn kajzь-taa eelcezip targalaar.

Caa Konstitusta Nasionaldar Cөylelinin ergezinge xamaarzьr koncuq cigula cyuldy nemeen. Ol cyyl polza:

„Ebileldin cөyleli polgas Nasionaldar cөylelinin arazьnda margьldaa yner polza, tus ajttьrьqнь тең ergeliq кьдыр turguskan cөpseerestirer komiska kiirip шитtirer. Pir eves cөpseerestirer komis таарzьr шитpir yndyryp alvas ijik-pe азь pir eves ооң шитpiringe ordularнын kajь pirezьi таарьspas polza, tus ajttьrьqнь ordularga kattap cigalastьrar, iji ordunun cөpseerezьp таарzьr шитpiri cok polur polza, SSRE-nin Teedi cөylelin SSRE-nin Teedi Cөylelinin prezidiymy taratkaş, caa songulda tomujlaar“.

Caa Konstitustun po cyuly polza, sovetternin curttunda nasionaldarnын sanal-onalьn kancaar-taa aaj-cok cigulaga көрүp turarьn pygy telegejge көргүzүp turar.

Caa Konstitusta, nasionaldarnын ergezinge xamaarzьr paza pir cigula cyyl айткан. Ol cyyl polza:

„Ebileldешken respublik pygyzy SSRE-den turazь-pile yner ergeliq poldurar“. (17 tugaar cyyl).

Po cyyl polza, SERE teerge тең ergeliq Ebileldешken respubliktarнын ekki turalyq ebileli tep cyuldy көргүzүp turarь ol. Cyge tize, ekki turalьnile kattьskan төleede кандьq pir ebileldешken respublik SSRE-den yneş tuskaj kyryne polur теer polza, onu xostuq poldurgan.

SSRE-nin caa Konstituzunda nasionaldarnын тең ergezin po хire cigulaga көрүp, tyymcydyp pьzьqlaань polza, kolonij polgas cartьk kolonij curttarнын tarlatkan arat tymeninin xostalьrьнын temisselinge kancaar-taa aaj-cok uluq uzur tuzalyq coruk myn polur polgas olarga moon songaar cedip альr cyulynyn programь polur.

SSRE-nin caa Konstituzunda кандьq-taa nasionaldar ьlgal cok poldurup pizeeni polza, cyq-le komunistьq namнын paastalgazь pile sovet ercegьrganь turguzup альr polza, кандьq-taa nasionaldar ak, кьзы, kara, sarьq keestiq tep ьlgal cok тең ergeni ap polurun telegejnin tarlatkan nasionaldarьнга көргүzүp turar.

Мынцангаş uluq Sovet Ebilelinin кьрьнда, ulustarнын ер-најьральнын кьзы тугу—Marks, Engels, Lenin, Stalinнын tilettirbes uluq тугу мөgezi-pile kiiskip turar.

„Revolustuq arattyn“ pomcukcularыnga тындаыq

По setkyyldy arat pygydeezi sagыр pomcunar!

Setkyyldyn sagыр алыр erttee:

12 ajda 5 akşa

6 ajda 2 akşa 50 көр.

ТАЈЫЛЫР: Алван сері sagыр полза, 12 ajda 6 akşa, оон куду хуусалыq sagыq хулееves.

REDAKSY

- Ojdup (redaktor).
- Pazyр-sat (texniktiq redaktor).
- Kызы-ool.
- Sedip-ool.
- Tavarištaj.
- Sagыq-ool.
- Tamдыңсар.
- Lopsaң.
- Lyndyp.

Харыссагалыq redaktor орну **Sagыq-ool.** Texniktiq redaktor орну **Сытва.**

Согоал № 186

Сagыq № 473

Кызы-хоорaj, Őetinkin kudumcuzu, Kyrtiprograf, paзың № 1. Tirazь 3000 kezek.